

FELSEFE

AMADEYÎ 3

2020/2021

AMADEKAR

Ev pirtûk ji aliyê Komîteya
felsefeyê ve hatiye
amadekirin.

LÊVEGER

- Komîteya Şopandinê
- Komîteya Fotoşopê
- Komîteya Redektheyê

Ev pirtûk ji aliyê Saziya Minhacan
ve, wek pirtûka wanedayînê, ji bo
dibistanan hatiye pejirandin.

Naverok

BEŞA YEKEM	7
FELSEFEYA SERDEMA NAVÎN.....	8
FELSEFEYA DIBISTANAN (SKOLASTÎKÎ).....	12
FELSEFEYA ISLAMÊ YA SERDEMA NAVÎN.....	16
FÎLOZOFÊN ISLAMÊ YÊN DI SERDEMA NAVÎN DE.....	21
FELSEFEYA RAZDARÎ (TESEWIFÎ).....	25
BEŞA DUYEM	33
FELSEFEYA SERDEMA VEJÎNÊ (RENAISSANCE)	34
NÛNERÊN FELSEFEYA RONESANSÊ (1).....	39
NÛNERÊN FELSEFEYA RONESANSÊ (2).....	44
BEŞA SÊYEM	49
FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ.....	50
PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN SEDSALA 17AN (1).....	54
PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN SEDSALA 17AN (2).....	60
PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN.....	66
SEDSALA 18AN (1)	66
PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN SEDSALA 18AN (2).....	72
BEŞA ÇAREM	79
FELSEFEYA SEDSALA 19AN	80
KARL MARX (KARIL MARKIS 1818-1883)Û MARXÎZM.....	86
HIZIRÊN FELSEFÎ YÊN KU DI SEDSALA 19AN DE DERKETINE	91
POZÎTÎVÎZM Û DETERMÎNÎZM.....	95
ROMANTÎZM Û NÎHÎLÎZM.....	99
BEŞA PÊNCEM	103
FELSEFEYA SEDSALA 20AN	103
FELSEFEYA SEDSALA 20AN	104
HIZIRÊN FELSEFEYÎ YÊN KU DI SEDSALA 20AN DE DERKETINE.....	110
FELSEFEYA MODERNÎTEYA DEMOKRATÎK.....	116
FELSEFEYA KUWANTOM (QUANTUM).....	120

BEŞA YEKEM

FELSEFEYA SERDEMA NAVÎN

- 1. FELSEFEYA SERDEMA NAVÎN.**
- 2. FELSEFEYA DIBISTANAN (SKOLASTÎKÎ).**
- 3. FELSEFEYA ÎSLAMÊ YA SERDEMA NAVÎN.**
- 4. FÎLOZOFÊN ISLAMÊ YÊN DI SERDEMA NAVÎN DE.**
- 5. FELSEFEYA RAZDARÎ (TESEWIFÎ).**

WANE 1

FELSEFEYA SERDEMA NAVÎN

Felsefeya serdema navîn:

Ew serdema ku ji despêka hilweşandina impratoriya Romaya rojavayî heta serdema vejînê dom kiriye. Felsefeya Serdema Navîn li ser bingeheke **teolojîk** hatiye rûniştandin û bi rengê du qonaxên sereke tê destgirtin. Felsefeya Xiristiyanî û ya Islamî. Di destpêkê de, xwe weke felsefeya xiristiyanî û piştê jî, weke felsefeya îslamê nîşan dide.

Felsefeya xiristiyanî:

Dêra xiristiyanan ji bo ku bikaribe felsefeyê xwe ya xwerû ava bike, ji felsefeya antîk sûd wergirtiye û bi vî awayî jî, felsefeya xwe pêk aniye.

Felsefeya Xiristiyanî bi gotar û nirxandinên pêxember Îsa derdikeve holê. Bi Hz. Îsa re dest pê dibe û heta sedsala 16'an berdewam dibe. Di seretayî de Mesîhî weke tevgera xizan, jar û belengazan her weha tevgera şoreşgerî bû. Di nûnertiya kesayetê Îsa de mirovparêzî (humanîst) hebû. Li dijî desthilatdariya kolêtî, zilm û zordariyê derket; yekîtî, wekhevî û biratî diparast. Weke hêviyê çîna bîndest risteke girîng dilîst. Li ser vê bingehe bi pêşket û bi hêz bû.

Ev felsefe di nava xwe de dibe du beş: Felsefeya Patrîstîk û ya Skolastîk.

Felsefeya Patrîstîk:

Ji qonaxa pêşîn ya felsefeya xiristiyanî re, tê gotin. Di vê felsefeyê de rola Azîz Augustînos û bav û kalên dêrê gelekî mezine. Ev felsefe ji aliyê wan ve hatiye avakirin û li hember êrîş û zordestiyên impratoriya Romayê derketiye, bi awayekî olî, xiristiyanî parastiye, hizir û ramanên wan li gorî pirtûka pîroz û destûrên pîroz e.

Augustînosî (354- 430):

Augustînos, ji navçeyeyeke ya girêdayî Romayê (îro herêmeke girêdayî Cezayîrê ye) ye li bajarê Tagastê hatiye cîhanê.

Augustînos, di despêkê de bi Manîtiyê bandor bû û 9 salan di bin vê bandorê de ma, li ser ola Manî, filozofên Yewnanî û bi taybet jî Platoniya nû lêger û lêkolîn dikir. baweriyê di ser her tiştî re digire dest û di ser zanîne re dibîne, herwiha Ji bo hilbijartina rast pêwîstiya mirov bi xweda û baweriyeyeke bi hêz heye, di encamê de, başî û xerabî girêdayî hilbijartina mirovan e .

Afirînêrê her tiştî xweda ye û rastî ji wir dest pê dike.

Li gorî nerînên wî; zanîn ji bo pêkanîna zindîbûna mirovan e. Rêya vê, bêguman bi xwegihandina xweda ye. Xwegihandina rastiyê bi rêka pirtûka pîroz jî gengaz e.

Nerîna wî ya bingehîn; dewlet û saziyên wê pîrozin. Ev ramana Augustînos di pêş de dibe bingeha dewleta navendî ya teolojîk . Dewletên rojava yê oldar û teokratîk li ser bingeha vê felsefeyê bilind bûn. Heta dema ronesansê ev nerîn dihat parastin, ji ber vê yekê derketina li hember dewlet û saziyên wê gunehê mezîna dihat dîtin.

Augustînos girîngî pir daye hiş, dibîne ku mirov bi rêya hiş dikare Xweda nas bike û li dijî nerînên ku Xweda û gerdûnê wekhev dibînin jî derdikeve. Ew dibêje; **“Gerdûn ne laşê Xweda ye, Xweda jî ne giyanê gerdûnê ye. Di nav gerdûnê de bûyîn, li dijî mezinbûyîna Xweda ye û hwd.”**

Azîz Augustînos bi van nerînên xwe di olê de, rê ji hiş re vedike. Bandora wî ya li ser felsefeyê ya herî bingehîn jî ew e.

Ew weke azîzekî têkoşerê Xiristiyanîyê tê dîtin û nirxandin. Li ser bîrdoziya Xiristiyanîyê lêger û lêkolîneke berfireh daye meşandin.

Ronîkirin

Augustînos dibêje;

“Hiş dikare Xweda nas bike, ji bo ku em bikaribin her tiştî bizanibin, Xweda aqil daye me. Wê demê ji bo ku Xweda bê nasandin ev hiş daye me”.

Teokratîk:

Di zimanê Yewnanî de ji du gotinan pêk tê, gotina teo tê wateya Xweda û kratîk tê wateya serdestî, bi giştî tê wateya serdestiya xweda yan dewleta rahiban, ev sîstema bi navê xweda tev digere û destûrên xwe yekser ji xweda distîne.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Felsefeya patrîstîk binirxîne.
2. Nerîna Augustînos derbarê dewletê de çawa bû?
3. Nerîna Augustînos di olê de çi ye?

WANE 2

FELSEFEYA DIBISTANAN (SKOLASTÎKÎ)

Felsefeya Skolastîkî, tê wateya felsefeya dibistanan ku herî zêde bandor li felsefeya serdema navîn ya xiristiyanî kiriye. Weke dîrokna dibêjin; ji sedsala 9an heta sedsala 14an berdewam kiriye.

Armanca vê felsefeyê ew bû ku ramanên xiristiyanî yê ku di pêvajoya Felsefeya Patrîstîk de dest pê kiribûn, bi rêkûpêk bike û bingehekê ji wan re ava bike û vî awayî bike danezanîneke felsefî. Alagirên vê felsefeyê, wiha xwestine ku dogmeyên xiristiyanî di dibistanên dêrê de bi alîkariya hiş bisepînin.

Di vê qonaxê de ramanên felsefî di bin bandora dêrê de bûn. Dêr desthiladar bû. Nerînen dêrê bê guftûgo dihatin pejirandin. Dibistanan li ser navê dêrê sûnd dixwarin, da ku tu carî ji xeta dêrê dernekevin.

Di vê qonaxê de zanista xwedayî (Teolojî) serdestiya tevahî ramanan dikir.

Nûnerên vê felsefeyê yê girîng: **Anselmus, Tomas Akwînas û Williamê Ockhamî ne.**

Anselmo (Anselmus 1035-1109):

Anselemuns filozofekî Îtalî ye, nûnerê Skolastîkê yê serke ye, Tevayî nerînen wî derbarê ramana xweda de tîk komkirin, dibêje ku “**xweda di tevayî navenda hebûnan de ye**” û divê bawerî beriya zanîne be, divê tu bawer bikî da ku tu nasbikî, tevî wilo jî dibe ku bawerî li ser zanîne ava bibe.

Thomas Aquinas (Tomas Akwînas 1225-1274) :

Tomas Akwînas filozofekî Îtalî ye weke Augustînos û Arîstotales dewletê pîroz, pêwîst û bi sûd dibîne, ew dewletparêz e, lê dewletê ji bo monarşiyê(şahîtiyê) naxwaze. Ew dixwaze dewlet bi giştî di bin desthilatdariya dêrê de be, li ser parvekirina dewletê bi Teoriya xwe ya bi navê (**du şûran**) tê naskirin, li gorî vê teoriyê du dewlet hene. Yek **dewleta erdê** ye, ya din jî **dewleta ezmanan e**. Xweda du şûr dane, yek di destên şahan de ye û bi wî erdê bi rê ve dibin, a din jî di destên dêrê de ye û ew jî bi vê ezmanan û cînhana din bi rê ve dibin. Thomasê Aquînoyê di pirtûka xwe ya bi navê **zanista olî** Ya giştî de, behsa çar destûran dike.

- 1- **Eternal law:** Ew zagona ku xweda gerdûnê pê bi rêve dibe û di ser xwezaya mirovî re ye.
- 2- **Natural law:** Ew zagona xwezayî ye, ku bi rêya hiş û giyanê paqij mirov bi rêve dibe û bi zagona xwedayî ya bê dawî, bandor bûye
- 3- **Devine law:** Ew zagona xwedayî ango pîroze, ku bi rêya sirûşt (gotinên xweda) yan jî pirtûkên pîroz re, derdikeve.
- 4- **Human law:** Ew zagonên mirovî ne, ku bi rêya hişê wî tîndanîn û ji bo xwezaya wî guncawe.

Taybetmendiye felsefeya xiristiyaniye di Serdema Navin de:

- 1- Mijara heri sereke ya ve felsefeyi ol e, felsefeyeke dogmatik e(hisqbawer) u di dibistanen der de hatiye afirandin.
- 2- Armanca bikaranina felsefeyi, ji bo bingehkirina dogmayen xiristiyaniye ye.
- 3- Filozof, di heman dem de zilamen oldar in.
- 4- Ev felsefe bi awayekî dadayi ye u deriyi rexneyi li xwe girtiye.
- 5- Pirtuka piroz, der u Aristoteles, se desthilatdarên sereke yen girîng in u lidirabuna wan, qedexe ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Felsefeya dibistanan pînase bike.
2. Li ser zagonên xwedayî û yên mirovî bixebit û nerîna xwe diyar bike.
3. Destûrên Thomas Aquinas di pirtûka wî ya olî de diyar bike.
4. Taybetmendiyên felsefeya xiristiyaniyê di Serdema Navîn de, çi ne?

WANE 3

FELSEFEYA ISLAMÊ YA SERDEMA NAVÎN

Felsefeya îslamê di navbera sedsalên 9 û 12an de pêşketinên cur bi cur pêk anîne, bi navê **zanista kelam** derdikeve. Di van beşan de tê desgirtin, ew jî ev in;

- ◇ Kelam
- ◇ Mûtezîle
- ◇ Meşafî
- ◇ Felsefeya razdarî(tesewifi)

Kelam:

Tê wateya zanista ku xwe dispêre destûrên Quran û hedîsan û li ser wan nirxandinên xwe pêş dixê. Bi rêya hiş dixwaze hebûn û yekîtiya Xweda bide pejirandin. Kelam nerînên xwe di çarçoveya ayet û hedîsan de pêş dixê. Li ser çarenûs û qeza radiweste.

Di felsefeya Islamê de pêwîstiya hizira Kelamî; li hember derketina hizir û terîqetên cuda weke beşekî hizirî û lêkolînkirinê derketiye holê.

Kelam, bingeha ol û têgehên girêdayî Xweda, bi rêya hiş şirove dike û di parzûna wî re derbas dike. Armanca giştî ya Kelamiyan, di nivîsandinên Quranê de, hizireke giştî derxistine holê û di pirtûka pîroz de, hizirên ku bi hev re dikevin nava nako-kiyê jî, şirove dikin û bi sîstemeke hevseng derdixînin holê.

Kelamiyên yekemîn yên ku dixwestin pirsgerêkên olê bi rêya hiş çareser bikin, beşa hizirvanên ‘**Mûtezîleyî**’ bûn. Ev beşa hizirvanan, ji ber ku ketibûn nava gumanan de, hizir pêş xistibûn.

Di dema ku hizira Kelamiyan berfireh bû û zêde bandor kir, wê çaxê **Eşariyeyî** derketin holê. Li gorî vê hizirê, hişê mirov, pirsra ku dibêje: **Hebûn çi ye?** Bersiva wê zêdeyî ast û hêza hişê mirove. Eşariyeyî, bi Mûtezîleyan re li ser girîngiya hiş li hev dikin, lê ji hiş bêhtir girîngiyê didin ol û baweriyê. Bi sedsalan ev hizir li ser hizira Îslamê bandoreke mezin kiriye. Eşariye, zanîn û heyînên ku bi bawerî û destûrên Îslamê re nakok bin napejirînin û dema ku di mijarekê de, nakokî di navbera hiş û pirtûka pîroz an hedîsan de çê dibe, girîngiyê bêhtir dide baweriyê, ji ber ku hiş carinan dikeve şaştiyan. Têgihîştina pîvandîna ev e.

Mûtezîleyî:

Mûtezîleyî ji aliyê Wasil bin Ata (700-748) ve di sedsala 8'an de, hatiye destpêkirin. Wasil Bin Ata xwendekarê Hesênê Besrî bû (şopdarekî sunetê bû). Ew û mamosteyê xwe li ser "**sûcê mezin**" li hev nedikirin, ev bû sedema ku Wasil ji mamosteyê xwe veqete. Li gorî hizira Mutezîle, şirovekirina Qûranê bi rêya aqil gengaz e, herwiha di felsefeya Îslamê de rêya hiş dipejirînin, nerîneke kesî û lîbral parasetine û nerînên ku li dijî hiş bin jî li hember derdikevin, li aliyekî din jî ji hizirên **Demokrîtos, Zenon, Epîkuros û Empedokles** sûd girtine.

Piştî yên vê felsefeyê didin berdewamkirin; **Cahîz, Muammer Ibn Abbad, Ebûl Huseyîn Basrî, El Nisêybînî, Haşim** û hwd. in.

Meşaiyî :

Di nav qada Islamê de, ji filozofên ku Arîstoteles dişopandin û dipejirandin re, "**Meşaiyî**" tê gotin. Bi El Kîndî re felsefeya meşai tê avakirin û di bin bandora hizirê Arîstoteles de pêş ket. Dibistana Arîstoyî jî bi taybet a Meşai bi **El Kîndî, Farabî û Ibn Sîna** re, bi pêş ketiye. Li gorî meşaiyan zanîn di her warî de tekez û rastî ye.

Fîlozofên ku bi şêweyê hiş zanînê derdixin pêş, ji felsefeya Yewnan; bi taybetî ji ya Platon û Arîstoteles bandor bûne û nerînên wan û yê Islamê sentez kirine. Li gorî Meşaiyan, hiş weke ku bi rêya ‘sirûşê’ ye, ji Xweda tê. Ev têgihîştin girîng tê dîtin. Ji ber bawer dikin ku hebûn û tevger bi rêya hiş derdikeve û tê nirxandin.

Fîlozofên bi nav û deng ên vê felsefeyê, **El Kîndî, Farabî, Ibin- Heysem, Ibin- Hezim** û hwd. in.

El Kîndî (800-873) :

El Kîndî, filozofekî, di beşên weke bîrkarî, fizîk, astronomî, erdnîgarî û heta di muzîkê de jî pispor bûye, van qadên zanistê, di dema xwe de pêş dixîne. weke filozofê Ereban jî tê nasîn.

El Kîndî, yekemîn filozofê destpêkirina felsefeya meşai ye. Sentezekê ji nerînên filozofên Yewnan û hizira Îslamê çê dike. Li gorî nerînên wî, bi felsefeyê re mijûlbûn, xebatên herî bi rûmet in û kesê ku bi felsefeyê re têkildar in, rastiyan zûtir û baştir fêm dikin. Bi rêya şirovekirina berhemên Aristo, girîngî daye zanîn û vacê. Di rêbaza felsefeya Kîndî de armanca sereke; **xwegihandina راستiya Xweda ye.**

Kîndî, di navbera felsefe û Quranê de tu nakokiyê nabîne, ji ber ku her du jî, rastiye tînin ziman. Bi vê nerîna xwe dibe hizirvanekî Hişmendîperest (rasyonalist).

Li gorî El Kîndî; **“Sedema hebûna seretayî Xweda ye. Ew jî bêserî û bêdawî ye. Her tişt bi vîna wî afiriye û wê bi vîna wî jî tune bibe”.**

Ronîkirin

Eşariye: Ew hizira ku sirûşa xweda weke çavkaniya zanîne dibîne. Li gorî Eşariye; “**Rênîşana Îslamê bê şîrove, vekirî û zelal e. Pêwîstî bi şîrovekirina van rênîşanan tune ye**”. Dîsa dibêjin: “**Destûrên Îslamê bi rêya hiş nayên zanîn û ragihandin**”.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Mûteziliyan pir giringî daye aqil. Şîrove bike.
2. Felsefeya meşaiyî şîrove bike.
3. Felsefeya El-kindî şîrove bike.

FÎLOZOFÊN ISLAMÊ YÊN DI SERDEMA NAVÎN DE

Farabî (870-950):

Li bajarê Farabê ji dayik bûye, ji ber vê yekê bi navê Farabî tê nasîn. Yê ku felsefeya Meşai bi sîstem kiriye û weke filozofê Îslamê yê girîng tê dîtin Farabî ye. Li ser **zanista xweza, bîrkarî, bijîşkî, kîmiya, sinc, siyaset û muzîkê** rawestiyaye. Ji ber ku bi piranî li ser berhemên Aristo hûr bûye û Aristo bi navê mamosteyê yekemîn dihat nasîn, lewma Farabî jî bi navê mamosteyê duyemîn tê nasîn. Farabî nerînên Aristo û yên Îslamê digihîne hev û sentezekê ji wan çê dike.

Li gorî ramana Farabî: **“Hebûna yekem û sedema yekem Xweda ye. Ev hebûn asta bilind e. Bêserî û bêdawî ye. Berî Xweda tu hebûn nebû, dirûv û cewher di Xweda de bûne yek. Lê di zindiyên de giyan û beden cuda cuda ne”**. Kurtecewhera nerînên Farabî bi vî rengî tê ziman.

Farabî girêdayî hizira Arîstoteles metafîzîkeke girêdayî hiş diafirîne. Dixwaze nerînên Arîstoteles û felsefeya Îslamê bi hev re bike yek.

Çima Farabî, girîngiyê dide hişê çalak?

Hişê çalak, weke rêya zanîn û ezmûngirtinê dibîne. Ramana Farabî li ser hişê tê rûniştandin. Ji nerînên Farabî yên balkêş jî ev e: **“Fîlozof jî, weke pêxemberan hêja ne û wan yek dibîne. Ji ber ku pêxember zanînê bi rêya sirûşê digirin, lê filozof bi hewl-danên xwe yên cur bi cur, zanînê derdixin holê”**. Farabî bi van nerînên xwe nêzîkî felsefeya Îşraqî dibe.

Nerînên Farabî derbarê dewletê de çi ne?

Derbarê sazûmaniya dewletê de jî, Farabî wiha dihizire: **“Rêvebir, pêwîst e mejiyê çalak pêş bxin. Ji bo civakeke wekhev û bidad pêk were, hişê çalak pêwîst û girîng e”**. Nerînên Farabî yên berfireh di pirtûka wî ya bi navê **bajarê nemoneyî** de hatiye ziman. Ev pirtûk bi nav û deng e.

Ibin Sîna 980-1037:

Li gundê Efeşne li (Ozbekistana anha) ji dayik bûye. Hizirvanekî Îslamê yê bi nav û deng e. Di bin bandora felsefeya Yewnan de maye. Pirtûka wî bi navê **“El Qanûn”** heta sedsala 19an li zanîngehên welatê rojava dihat bikaranîn, herwiha weke jêdereke serêke di warê zanist û bijîşkiyê de dihat bikaranîn.

Nerînên wî yên li ser perwerdeyê jî wiha ne; **“Mirov ji bo waneya sincî bide kesên din, beriya her tiştî pêwîst e ew xwedî sinc be”**.

Li gorî ramana Ibin Sîna **hebûna destpêkê Xweda ye**. Tevahî hebûn û heyîn, ji wir çêbûne. Ol û felsefeyê digihîne hev û Felsefeyê li gorî rênîşana olî radigihîne. Dibêje: **«Bawerî hişê tamam dike»**. Dîsa diyar dike ku **“ol sererastkirina cîhanê ye û pakirina giyanê mirov e»**.

Felsefeya Ibin Sîna ya olî wiha ye; **Fîlozof hiş bi baweriyê temam dike. Di navbera baweriyê û hiş de sê têkilî hene, ew jî ev in:**

- 1- Qadên bawerî û yêni hiş bi temamî ji hev cuda ne.
- 2- Bawerî, temambûna (kemaliya) hiş e, ango rewşa dorpêçkirina hiş e.
- 3- Bawerî, tevgerkirina hiş temam dike.

Ibin Sîna bi van nerînên xwe, ji nerînên Farabî cuda dibe û pêxemberan di ser filozofan re digire dest.

Ibin Ruşd (1126-1198):

Ev hizirvan ji Endelusê ye, li rojava jiyana kiriye, ji bo vê sedemê bandor li hizira rojava kiriye. Ewropayî ji Ibin Ruşd re **Averroes** dibêjin. Di berhemên xwe de, li ser lihevkerina ol û felsefeyê, rawestiyaye. Bi nerîna xwe ya ku dibêje **“gerdûn her tim di nav afirandinê de ye, lê yê ew afirandiye jî bêdawî ye”**

ji filozofên beriya xwe û Kelamiyan cuda dibe, Ango afirandin ne carekê tenê pêk hatiye, afirandin her tim heye û yê gerdûn ava kiriye jî di nav hêzeke giştî de bi rê ve dibe û dide tevgerkirin. Cîhan encax bi vê hêzê heye. Li gorî ramana Ibin Rûşd, heke liv tune be, dem jî nikare were hizirîn.

Zanîn li cem Ibin Ruşd çawa tê bedestxistin?

Li ser rastiye wiha dihizire: **“Rastiya zanînê bi rêya hiş û vacê (vac) pêk tê”**. Ev, naveroka nerînên Ibin Ruşd e. Li gorî hizirên wî;

Heyber û dem bêserî û bêdawî ne. hebûna giyan di laş de, demkî ye. Laş dimire, lê yê mayînde dimîne giyan e.

Ibin Ruşd, wisa bawer dike ku giyan bêmirin û mayinde (ebedî) ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima Farabî bi navê mamosteyê duyemîn tê nasîn?
2. Nerîna Ibin Sîna li ser perwerdeyê diyar bik û nerîna xwe jî bîn ziman.
3. Têkiliya di navbera hiş û baweriyê de, li cem Ibin Sîna bid diyarkirin.

Mijar

Ibin Ruşid dibêje: **“Gerdûn her tim di nav afirandinê de ye, lê yê ew afirandiye jî bêdawî ye. Mijarekê li ser felsefeya Ibin Ruşid û girîngiya wê binivîs û nerîna xwe di vê felsefeyê de bîn ziman”**.

WANE 5

FELSEFEYA RAZDARÎ (TESEWIFÎ)

Tesewif felsefeyeke jiyânê ye, armanca wê gihêştina xweda ye û rizgarkirina giyan ji xerabiyên derûnî, pozbilindî û quretiyê ye. Rêya vê yekê jî, hezkirin û eşqa xweda ye.

Di tesewifê de, afirînerê hemû tiştan, Xweda ye.

Ji xuyakirina Xweda re ya di hemû tiştan de , Yekîtiya Hebûnê, ango **wihdet-Elwicûd** tê gotin.

Xweda herî zêde, xwe di mirovan de nîşan dide. Gelek mitesewifê giring hene ji nav wan:

Suhrewerdî (1153-1191):

Li bajarê Suhrewerdê li Ezirbîcanê ji dayik bûye, weke kesayetê kurd tê dîtin.

Felsefeya Suhrewerdî felsefeya Îşraqî (**şewq, an jî ronahiyê**) ye. Suhrewerdî felsefeya xwe ya şewqê, bi felsefeya Zerdeşt, Platon û ya Tesewifê re, sentez û ava dike. Li gorî wî felsefe, karekî pêhestkirinê ye. Karê felsefeyê di wateya pêxembertiyê de dibîne. Dibêje; **“mirov di destpêkê de xwe perwerde dike û piştî jî hêdî hêdî û bi pêpelûk pêpelûk ber bi**

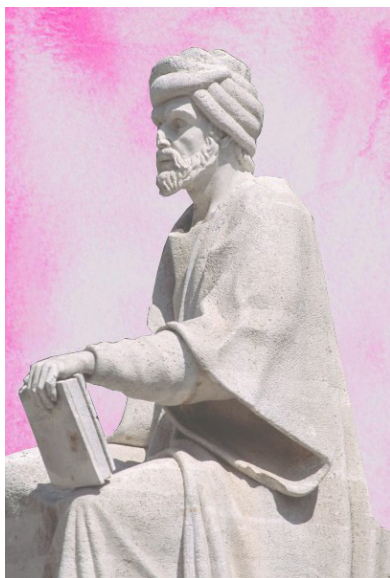
şewqê ve bilind dibe. Mirov dema nêzikî şewqê dibe, tîrêjên şewqê zêde dibin. Mirovê ku carekê ket rêya hestkirinê, her diçe bihêz dibe. Her ronahiya pêpelûkekê mirov ber bi ronahiya pêpelûka din ve dikişîne. Her wiha şewqa ji şewqan (Nur-ûl-enwar, El Alah) ya ku her wateyê bi ronahiya mezin pêk tîne re tê ghiştin”.

Suhrewerdî li ser laş jî wiha dibêje; “Tu cudahî di navbera giyan û laş de tune ye, her du jî hêman in. Wekî tevî heyberan (cisman) laş jî di tarîbûneke kûr de ye. Ev tarîbûn dema ber bi ronahiyê ve diçe, kûrbûna xwe winda dike. Di herî dawiyê de tarîbûn bi dawî dibe, ronî dibe û dikeve nav şewqê”.

Suhrewerdî ji ber van nerînên xwe tê gunehbarkirin û li bajarê **Helebê**, di sih û sê (33) saliya xwe de tê darvekirin.

Ibin Arebî (1165-1240):

Cewherê felsefeya Ibn Arabî **Wihdet-Elwicûd(Yekîtiya Hebûnê)** ye. Li gorî nerîna wî tevahî heyîn gerdûnî ne, lê di yekgirtina hebûnan de Xweda heye. Her tişt ji yekgirtina Xweda tê, derveyî hebûna Xweda, tu hebûnên din tune ne. Gerdûn pêkhatineke xwedayî ya bêdawî ye.

Li gorî Ibin Arebî zanîn tenê bi rêya wehiyên (sirûş) Xweda nayê bidestxistin, weliyên Xweda jî bi rêya lêhûrbûn û hezkirinê, zanînên xwedayî bi dest dixin.

Yekîtiya Hebûnê çi ye?

Ev mijar di nav hizirvanên Îslamê de, pir hatiye guftûgokirin. Ew têgihîştina ku dibêje: “**Xwe ji tevahî cudabûnên teşeyî yê hebûnan derxin. Di nav hebûnekê de, yekbûn û hevgiirtina Xweda pêk tê**”.

Cihê jinê di hizira Ibin Arebî de

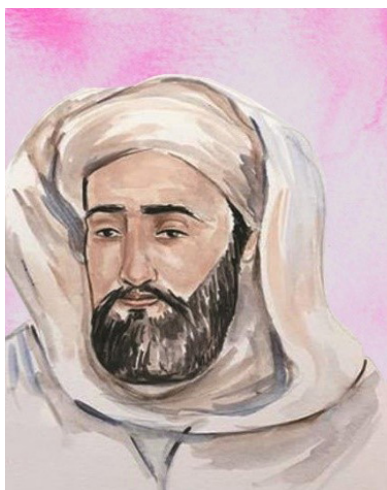
Ibin Arebî tu car nedida mandelê ku li ser destên jina bi temenê xwe yê mezin **Fatima Bint Mesne** hatiye perwerdekirin.

Pir girîngî û nirxekî giranbuha di jiyanê de, daye rola jinê. wekhevî xistiye navbera wê û mêr de û gelek caran ew di ser mêr re, girtiye, herwiha di aliyê siyasî de jî cihê wê di rêveberiyê de, pejirand. Bi giranî li raza hêza jinê dinêrî û li ya wê ya veşartî lêkolîn dikir.

Mensûrê Hellac (858-922):

Mensûrê Hallac, hizirvanekî te-sewifî (**wihdet-Elwicûd**) yê ku li ser nerînên wî pir gotûbêj çêbûye. Nerîn û helwesta wî li dijî desthilatdariya Eba-siyan pir bi nav û deng e, lê ev nerînên wî pir şaş tînin nirxandin û ji ber wan tê darizandin.

Ji ber ku dibêje **Enel heq (Ez rastî me)** bi zindîqbûnê tê tawanbarkirin û darvekirin.

Ev naveroka nerînên Mensûrê Helac e, ku mirov parçeyek ji Xweda dibîne, ji bo vê Xweda di mirov de tê dîtin.

Ez rastî me, tê wateya ku rastî Xweda ye. Di mirov de her du giyan (Xweda û mirov) di yek laşî de dîsa yek in.

Hizir û ramana Mensurê Hallac di van gotinên jêr de tê diyarkirin:

“Ez ew im, yê ku ez hez jê dikim û heyanê wî me.

Yê ez hez jê dikim derveyî min kes nîn e.

Em di bedenekî de du giyan in.

Dema te li min nêrî, tu wî dibînî.

Weke ku çawa te ew dît, tu min dibînî”.

Mele Ehmedê Cizîrî û Felsefeya Tesewifê :

Mel Ehmedê Cizîrî di navbera salên 1570 û 1640 de jiyaye. Li Cizîra Botanê ji dayîk bûye. Ehmedê Cizîrî, mîna **Elî Herîrî, Ehmedê Xanî û Feqiyê Teyran**, yek ji helbestvanên mezin ên kurd e.

Di afirandina her tiştî de beriya hemûyan xwedayê mezin, an nivîskarê giyan, ji rewana xwe afirand û rewana kir bedena mirovan.

Ev afirandin bi hunereke pir zana û bilind hatiye nîşandan.

Di afirandina hebûna bedenê de, nexşekî bi hunerî û narînî hatiye avakirin. Ji berê

de afirandina xweda seranser bi nexşekî ronahî hatiye neqîşkirin.

Ew nexş di dîmenango kevala mirov de bi aheng

e. li ser afirandina hebûnê jî Mela Ehmed wiha dibêje:

Herfên kişandî katibî nûra di ruh û qalibî

Yek yek bi ismî wehibîrab û cezm û nuqte da.

Cizîrî ramanên Helacê Mensûr pîroz dibîne û gotina wî ya ene el-heq dipejirîne.

Celedîn El-rûmî (1207-1273) :

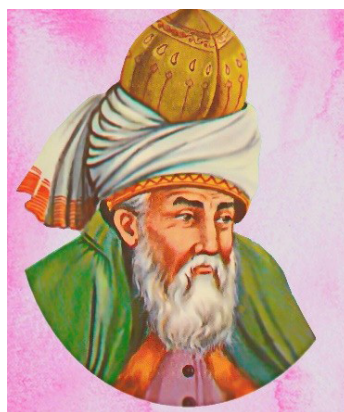
Li Anatoliyê jiyayî kiriye. Nerînên wî pir cuda ne. Xwestiyê zanîne bi rêya hezkirina mirov bixwe pergalekê. Di felsefeya El-rûmî de, hezkirina tevahî mirovan bingehê girtin. Li gorî wî, mirov ji kîjan neteweyan olê be bila, lê divê were hezkirin, ji ber ku nirxên mirov ji afirîneriyê girtin. Erkê mirov ew e ku xweşîkbûn û başbûna Xweda bizanibe û têbigihîje, ji bo vê jî wiha dibêje;

**“Were, were, dîsa were, tu ji ku derê bî
û kî bî, dîsa were.**

**Were, dixwazî pûtperest bî, gawir bî,
yan jî bi xweşdîtin bî, lê dîsa were.**

**Ew dergeha me ne dergeha bêhêvîtiyê
ye.**

**Te sed carî tobe kiribe û xerabî kiribe
jî dîsa were”.**

Di van hevokan de nirxdayîna mirov û hezkirina mirov tê ragihandin.

Cewherê mirov xwedayî tê dîtin û bêcudahî, jê re nirx tê dayîn.

Ronîkirin

Ibin Ruşd dibêje:

Felsefe rêya xwegihandina zanînê ye û ji bo naskirina sedema hebûnê dibe jêderea zanînê. Daxwaza Ibin Ruşd, ew bû ku nakokî di navbera oldar û filozofan de, bi dawî bibe û oldar destwerdanê di tevgera filozofan de nekin. Bi nerîna Ibin Ruşd zehmete, oldar bigihêjin wê baweriyê ku filozof xwedî ramanên azadin û bi azadî xwe digihînin rastiye. Oldar bi van hişkbaweriyên xwe li pêşiya azadiya hizira filozofan dibin asteng.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Felsefeya işraqî li cem suhrewerdî şirove bik.
2. Ibin Arebî di felsefeya xwe de çi nirx daye jinê?
3. Çima Hellacê Mensûr hat darvekirin?
4. Felsefeya Rûmî ya derbarê mirov de, şirove bike.

Lêkolîn

Bi hevalên xwe re, li ser felsefeya Melayê Cizîrî lêkolîn bike.

BEŞA DUYEM

FELSEFEYA ÇAXA VEJÎNÊ (RENAISSANCE)

- 1. FELSEFEYA ÇAXA VEJÎNÊ**
- 2. (RENAISSANCE).**
- 3. NÛNERÊN FELSEFEYA RONESANSÊ
(1).**
- 4. NÛNERÊN FELSEFEYA RONESANSÊ
(2).**

WANE 1

FELSEFEYA SERDEMA VEJÎNÊ (RENAISSANCE)

Ronesans, peyveke Fransî ye, tê wateya ‘ji nû ve **bûyîn**’ û ‘**avabûn**’. Ji sedsala 15’an heta sedsala 16’an re, ronesans tê gotin. Ji Îtaliyayê des pê kir, piştê li Ewropaayê belav bû û çanda Ewropa xwe ji nû ve afirand, dîsa ronesans bû pîreyek di navbera serdema navîn û ya nû de, lewra Abdulla Ocalan wê weke şoreşa hişmendiye (bîrûbaweriyê) dinirxîne.

Ronesans tevgereke çandî ye, li hember felsefeya olî ya serdema navîn ku bi serdema tarîtiyê tê nasîn, derket û bi ketina Romayê re bi pêş ket. Di wê demê de Ronesansê bi xwe re, nûkirinê tîne, nûkirinên curbecur ku di aliyên wêjeyî, olî, avahî, felsefeyî, zanistî, siyasî, civakî, wênekêşî û hwd pêk hatin û ev nûkirin dibin sedema serhildan, şoreş û guhartinên balkêş.

Mirov dikare bêje ku Ronesans şoreşa duyemîn piştî şoreşa neolîtîkê ye ku ev her du şoreşên bingehîn bandora xwe li ser tevaya cîhanê kirine û hîn jî hebûna xwe berdewam dikin. Şaşiyeke gelekî mezin e ku mirov şoreşa Ronesans bi kapîtalîzmê ve girê bide, Ji ber ku ev Şoreş mîna şoreşa civaka neolîtîk a Sumeran li Mezopotamyayê û ya bajarana Helenan li peravên Egeyê ku li dijî civakên ‘berber’ pêk hatiye.

Hin sedemên derketina ronesansê:

1. Piştî ketina Qestentîniya, zanyar û ramyarên wê ji neçarî koçberî Ewropaayê bûn û li wê derê bandorek mezin li belavkirina zanistê kirin û ew ji doxmaya wê ya hizirî rizgar kirin.
2. Bi Vedîtina kaxez û çapxaneyê çand û zanist li Ewropaa xurt bû û pirtûk bi zimanê neteweyî ji dêlva bi zimanê latînî hatin çapkirin.
3. Di encama Êrîşkirina xaçperestan li ser Rojhilat, çanda Rojhilat derbasî Ewropaa bû û bû sedema veguherînekê. Ji ber lawazbûna rola dêrê, Tevgera mirovperwerî (Humanîzm) ya ku mirov bi nirx didît derket pêş û dêra kasolîk kir cihê rexneyê.

Taybetiyên felsefeya Ronesansê :

1. Mirovperwerî (Humanîzm): Mirovê Ronesansê wek nimûneyî derket holê. Ango mirovekî ku bi her aliyên zanist, jiyan û hunerê re mijûl dibe derket holê. Humanîzm ji bandora ola Xiristiyaniyê û Îslamê tê derxistin û bi Ronesansê re tê sentezkirin.
2. Sirûştparêzî (Naturalism): Di Ronesansê de jî mirov û xweza bingeh dihatin girtin û rêbaza ezmûnkirinê dihat bikaranîn. Felsefeya Sirûştparêziyê jî ji bandora hizira filozofê Îslamê Ebû Bekir Razî derket.
3. Têgeha gerdûnê zindî dihat dîtin û bandoreke mezin li ser pêşketin û derketina Ronesansê kiriye.

Encamên ronesansê:

1. Ol ji aliyên siyasî û hizirên aborî, civakî, çandî û zansitî cuda bû.
2. Derketina tevgerên sererastkirina olî li hember deshilatdariya dêrê, wek tevgera Martin Loser.
3. Bidawîbûna sîstema feodalîzmê.
4. Di encama pêşketina di hemû aliyên de, dewlet û netewên nû derketin.
5. Bi Ronesansê re jin ji wan çarçoveyên teng hat rizgarkirin û rolek mezin di avakirina civakê de lîst.
6. Di vê qonaxê de vedîtînen nû, weke herdu Amerîka, Usturaliya û hwd derketin.

Bi Ronesansê re mirov, ji navendgirtina sazûmaniya desthilatdariyê derdikeve, xwe dixê navenda pêşketinê, herwiha bi xwe re du vedîtînen nû derxist holê ew jî **Platonîzm** û **Arîstogerî ne**.

Platonîzm:

Platonîzm, tê wateya ‘Platoniya Nû damezrînerê wê Plotinus bû, ew filozofekî herî girîng û herî dawî yê serdema Helenîzmê ye. Felsefeya Platon bingeş girtiye. Wekî din jî, ji dibistanên Arîsto, stoicism(**rewaqî**) û Pythagoras bandor bûye.

Felsefeya Plotinus a derbarê giyan de; beriya her tiştî li dijî materyalîzmê (**heyberperestî**) bû û li gorî wî cîhan xwe dispêre bingeheke arîşen û giyanî. Giyan, giştîyek e, nayê parçekirin, ne lebatekî laş e û li seranserî laş belav bûye. Li ser laş serwer e û teşe dide wî.

Giyân bi mirinê re ji laş dûr dikeve. Laş bi mirinê dawî lê tê, lê giyan bêmirin e. Piştî mirina laş, giyan ji xwe re li teşeyekî nû digere.

Nerîna wî ya derbarê cîhanê de; “Xweda çavkaniya her tiştî ye. Her tişt li derdora xweda dizîvire û careke din lê vedigere.

Felsefeya Platonîzm bi giranî bandor li ser felsefeya Îslamê kiriye û bi rêya Îslamê, Rojava felsefeya Platonîzm nas kiriye û bandoreke mezin li ser filozofên serdema Ronesansê kiriye.

Di dema Ronesansê de nerînên Platon û Plotinus tîn gotûbêjêkirin û nirxandin û weke Platonîzma nû tîn pêşkêşkirin, herwiha Rojavayî ji filozofên Îslamê fêrî felsefeya Arîsto dibin. Di dema Ronesansê de nerînên Arîsto jî ji nû ve tîn vejînkirin û destgirtin û ji van nerînan re **Arîstogerî** tê gotin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Ronesansê pênase bike.
2. Sedemên derketina Ronesansê diyar bike.
3. Çi taybetiyên felsefeya Ronesansê ne?
4. Encamên ku ji serdema Ronesansê derketin çi ne?

NÛNERÊN FELSEFEYA RONESANSÊ (1)

Nikulas Kubrnykus (Nîkolas Kopernîk 1473-1543) :

Kopernîk li ser zanista astronomî bi awayê girêdayî zanista endezeyê (geometriyê) disekine. Li gorî baweriya olî ya wê demê, cîhan (goga zemînê) navenda gerdûnê ye û her tişt li derdora cîhanê, dizîvire. Lê encamên lêkolînên Kopernîk, da nîşandan ku roj navend e û tevaya gerstêrk û cîhana me jî li derdora rojê dizîvirin. Cîhan di nav tevgerê de ye. Ji vê pêşketinê re **Şoreşa Kopernîk** tê gotin, lê ev nerînên Kopernîk, li dijî baweriya olî ya wê demê ye û ev li pêşiya hizira olî dibe asteng, ji ber ku astronomiya olî ji kok ve vala derdixe û bandoreke pir mezin li ser zanistê dike.

Giordano Bruno (Ciyordano Birono 1548-1600) :

Bruno, fîlozofekî Îtalî ye, li hember Hermetîzmê derdikeve, ji hizirên Kopernîk bandor dibe û dipejirîne û dixwaze wergerên hizirên Misriyan pêk bîne. Digot Îsa weke kes nîn e, hatiye afirandin. Ji ber van nerînên xwe neçar dibe ku ji Îtalyayê derkeve û li **Fransa, Almanya û Îngilîstanê** bigere.

Dema li Îngilîstanê bi cih dibe, li dijî dêra Katolîk derdikeve û çend pirtûkên felsefeyî dinivîse. Piştî nerînên xwe bi nerînên Kopernîk re sentez dike û hizira ‘roj navend e’ diparêze.

Bruno ji ber van nerînên xwe neçar dibe ku li gelek cihan bigere. Herî dawî tê Îtalyayê û ji aliyê dadgeha olî ve tê girtin. Piştî lêpîrsineke dûdirêj û ji ber ku Bruno ji ber hizirên xwe poşman nedibû û gava xwe paş ve nedavêt ji aliyê dadgeha olî ve, sizaya şewitandinê lê tê birîn.

Johanne Kepler (Johan Kepler 1571-1630) :

Kepler jî teoriya Kopernîk dipejirand. Kepler hem mamosteyê bîrkarî bû, hem jî li gel astronomiyê li ser astrolojiyê jî mijûl dibû. Li gorî astrolojiyê rojnameyekê jî çê dîke û çavdêriya rewşa hewayê dîke. Digot; **“Di navbera gerdûnê û mirovan de têkilî heye”**. Ji bo vê li ser astrolojiyê disekinî.

Pirtûkekê bi navê **‘Astronomiya nû’** dinivîse. Di vir de li hember nerînên Kopernîk û mamosteyê xwe Tycho Brahe yên ku dibêjin gerstêrka Mars (Behram yan merîx) tev nagere, disekine. Di encama çavdêriyên xwe de dibîne ku Mars di nav tevgerê de ye.

Piştî wî jî astronomê bi navê Brahe di navbera salên 1619-1621’an de pirtûkekê bi navê **‘Cewhera Astronomiya Kopernîk dinivîse û dibêje; “teveyî gerstêrk bi heman alî ve li ser rêgeheke bi awayekî elîps tev digerîn”**.

Galileo Galilei (Galîlyo galîlê 1564-1641) :

Galîlê, weke Demokrîtos cewhera hebûnê bi atoman radigihand. **“Yên ku em dikarin bipîvin em dizanin, yên ku em nikarin bipîvin em nizanin”**.

Galîlê bîrkarî weke zanista bilind dipejirand. **Teoriya Kopernîk** a ku roj weke navenda gerdûnê didît diparast. Giroverî û tevgera cîhanê dizanîbû, lê heta ku mir dêr û dadgehên olî nedihîştin ku ramanên xwe belav bike. Ew her tim di bin çavdêriya dadgehên olî (Engîzisyonê) de bû. **Niyûtîn (Newton)** di sala 1682 an de **destûra kêşana zemînê** ragihand. Bi vê destûra kêşana zemînê nerînên Kopernîk û Galîlî hatin pejirandin.

Francis Bacon (Firansis Bakon 1561-1626):

Hizirvan û filozofekî Îngilîzî ye. Dibêje ku armanca felsefeyê xwegihandina zanînê ye û armanca zanînê serweriya li ser xwezayê ye. Felsefeya dibistanan bê sûd û bê encam dibîne û kêmasiyê di rêbaza hizirandina li cem filozofên Yewnan û yên serdema Navîn ên ku digotin xwegihandina zanistê tenê bi awayekî tewrî ye, lê wî rêya çarekirinê di ezmûnkirinê de didît. Ramana ku dibîne mirov tenê bi hiş, zanînê bi dest dixîne, rexne kir û li hember hizira Aflaton û Arîsto der ket. Tenê çare di rêbaza tewriya zanistî ango zagona zanistî de didît. Ev hizirvan li dijî rêgezên Arîsto yên ku dibêjin: “Rêgeza rast, tenê ji giştîhatinê (deduction) derdikeve” û ew ji rêgeza gihîştina giştîyê (induction) rasttir dibîne.

Bacon li beramberî pirtûka Arîsto ya li ser vacê (vacê), ya bi navê ‘Organûn’ ya ku nerînên wî yên derbarê giştîbûnê de tîne ziman, rexne dike. Organona nû jî nivîsiye.

Di dema Ronesansê de, li ser dewlet û mafdariyê jî hizir û ramanên balkêş derketine holê.

Mafê ku wek Hogu Giofius tê binavkirin bi rengê du baskan tê destgirtin: Mafê xwezayî û Mafê erênî (pozîtîf).

Mafê xwezayî: Tê wateya ku maf li her cihekî heye, yek gerdûnî ye. Weke mafê jiyanê, mafê axaftina zimanê dayîkê û mafê cih û warbûnê.

Mafê erênî (pozîtîf): Ew mafê ku li gorî serdeman û li gorî rewşa civakan tê guhartin, yan jî tê pêşxistin.

Binase

Kopernîk, dema ku li ser doşeka mirinê ye, guftûgoyên tund li ser pirtûka wî ya bi navê (Rêberiya Sermedî) tên kirin, ew jî wiha bersivê dide; “Ew bixwazin û nexwazin jî cîhana me li dora xwe dizîvire”.

Hermetîzm; Ji wan hizirên ku ji sêhir û olê pêk tê re, tê gotin. Weke peyv jî, di dema pêxember Mûsa de li Misrê derketiye holê, senteza “xwedayê zanist û jêpîrsînê” di nav xwe de, digire. Li Yewnanê jî ji navê xweda Hermes hatiye.

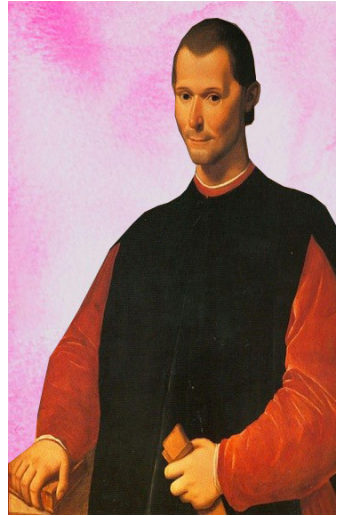
PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Di ronesansê de, çi guhertin bi hizira Kopernîk re derketin holê?
2. Kuştina Birono ji aliyê dadgehên olî ve, ji te re tê çi wateyê?
3. Cewhera hebûnê li cem Galîlê bid nasîn.
4. Naveroka felsefeya Bakon şirove bike.

NÛNERÊN FELSEFEYA RONESANSÊ (2)

Machiavelli (Mîkyavîlî 1469-1527):

Mîkyavîlî , li Îtaliyayê li bajarê Floransayê hatiye cîhanê. Derbarê dewlet û neteweyê de, nerînên wî yên balkêş hene. Li gorî **Mîkyavîlî**, dewlet ji bo vê cîhanê ye û tu têkiliyên wê bi axretê re tune ne. Bi vê ramana xwe daxwaz kiriye ku **dêr û dewlet** ji hev veqetin. Têgeha dewleta Laîk (bêolî) ji aliyê **Mîkyavîlî** ve hatiye pêşxistin. Bi nerîna wî dewlet, ne ya civatên olî û umetê tenê ye; pêwîst e ya neteweyan be jî û divê dewlet û karê oldarî ji hev cuda bibin. Li gorî nerîna wî, divê dewlet ji aliyê kesên zane û têgihiştî ve were rêvebirin, lê nerînên wî yên ku desthilatdariyê, di her karên rêveberiyê de mafdar dibîne jî, hene.

Her kiryarên dewletê rewa dide nîşandan, herwiha desthiladarî û dewletê, mafdarê tevahî destûrên hişk û nerm ên rêveberiyê dibîne. Li dijî mafê kes e û yê dewletê bilindtir dibîne û bi vê yekê, dewletên neteweyî pêş dikevin û cih digirin.

Mîkyavîlî dixwest li Îtalyayê dewleteke netewî ya yekgirtî ava bibe. Bandora xwe li ser gelek hizirvan û siyasetmedarên desthilatdar dike. Di nerînên xwe de desthiladariya hişk û bê sinc diparêze. Destûrên sinc û pîvanên nixên hevpar napejirîne. Ji bo parastina dewlet û desthilatdariyê her rêyan rewa dibîne, ev dibe destpêkirina her kar û xebatên berjewendîparêz.

Bi giştî nerînên wî yên derbarê dewletê de, di pirtûka wî ya bi navê Desthilatdar (**Hukumdar**), derdikevin.

Martin Luther (Martin Loser 1483-1546):

Bêguman, ronesansê ne tenê di aliyên olî de guhertin çê kiriye, lê wêrekiya mirov jî bi pêş xistiye û guherînên girîng di nava civakê de, pêk anîne û...hwd û pêre gelek ranyarên mîna Loser derketin holê.

Ji ber ku dêr di wê demê de, di rewşeka xerabûyî (aloz) de bû û ji erkên xwe yê olî yê resen jî gelekî dûr bibû û bêtir bi karê cîhanê û siyasetê mijûl dibû, lewra Martin Loser weke tevgereke sererastkirinê li hember dêrê û hizirên wê yên xerab derket û êrîşî perensîba Indulgences (**firotna gunehan û kirîna buhiştê bi pereyan**), kir.

Di sala 1517 an de, Loser li ser deriyê dêra Wittenbeggê daxuyaniyek ku ji 95 xalan, pêk dihat daliqand û têde firotna gunehan bi pereyan bi tundî rexne kir û got: **“Ji bilî Incîlê baweriya me bi tu tiştên din nayê”**.

Bi nerîna wî rêya xwegihandina xweda û rizgarkirina ji gunehan, tenê di baweriyê de ye. Mirov dikare rasterast xweda di dilê xwe de bibîne, herwiha kahin jî mirovinî normalin û ji bo birêvebirina gel di pêkanîna perestînan wan de, hatine bijartin.

Loser, hewildana damezirandina dêreke Elmanî ya serbixwe û netewyî, kir. Herwiha daxwaza mafê azadiya kesane di gelek aliyên olî de kir. Mînak: mafê jin û mêr di rahibtiya dêrê de (ku çî jin bin çî mêr bin, dikarin bibin rahibên dêrê û kengî bixwazin dest jê berdin, ew serbestin).

Bi saya vedîtina çapxaneyê, ramanên Loser yê sererastkirinê hatin çapkirin û li tevaya cîhanê belav bûn.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima Mîkyavîlî daxwaza jiheveqetandina dêr û dewletê kiriye?
2. Sedemên derketina Loser di dema ronensansê de, çi ne?
3. Li gorî Loser, çi erka rahibane?

Lêkolîn

Mîkyavîlî di nerînên xwe de, desthiladariya hişk û bê sinc diparêze û bandora xwe li ser gelek hizirvan û siyasetmedarên desthilatdar, kiriye. Li ser hizirên Mîkyavîlî, bi hevalên xwe re lêkolîn bike û girêdana wê bi rewşa heyî re bid diyarkirin.

BEŞA SÊYEM

FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ

- 1. FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ.**
- 2. PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ
YÊN SEDSALA 17'AN (1).**
- 3. PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ
YÊN SEDSALA 17'AN (2).**
- 4. PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ
YÊN SEDSALA 18'AN (1).**
- 5. PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ
YÊN SEDSALA 18'AN (2).**

Wane 1

FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ

Ronakbûyîn; ew felsefeya ku di sed sala 17an û 18an de, li rojavayê Ewropayê derketiye û bi felsefeya Ronesansê bandor bûye. Weke tevgerêke siyasî, civakî, çandî û felsefeyî ye, di sed sala 18an de li Ewropaayê bi pêş ketiye û bûye bingeha gelek şoreşan. Mînak: şoreşa **Ferensî, Emerîkî** û ...hwd. Ramana herî sereke ya felsefeya vê serdemê hişê. Bi hiş mirov dikare hemû pêşdaraz û baweriyên kevneşopî derbas bike, herwiha ji bo sererastkirina jiyana civakî û pêşketina wê jî, hiş rola kilîtê dilîze.

Felsefeya ronakbûyînê, di çarekirina gelemşe û nezaniyên di nava civakê de belav dibin, rolê dide hiş û li hember ramanên **olî, zanistê** bi cih dike.

Di dema ronakbûyînê de, felsefe di bin bandora hiş de, bi pêş dikeve û rola xwe dilîze, ji ber vê yekê, ji vê sed salê re, **sed sala felsefeyê** tê gotin.

Pêşengên felsefeya ronakbûyînê

Tiştê ku bi pêvajoya Ronesansê re derket, felsefe ji nû ve zindî kir. Fîlozofên sed sala 17an, ji bo ku felsefeyêke bi sazûman biafirînin, hewil dane ku gotin û têgehên wê demê, binasin û sentezeke nû ya zanîna jê re çêkin û bi pêş bixin. Felsefeya sed sala 17an weke felsefeyêke **rasjonalîst(hişperest)**, derdikeve holê. Felsefeya hişperestî ya vê sed salê, bi awayekî diyar di bin bandora fizîk û bîrkarî de teşê, digire. Ev Felsefe bi giranî rêgez û têgînên xwe ji felsefeya sed sala 17an girtine. Fîlozofên ku di sed sala 17an de dijiyan, weke: **Descartes, Hobbes, Spinoza, Leibniz û Berkeley** bi nerîna xwe yê felsefî yê girîng, ji Felsefeya Ronakbûyînê re pêşengtî, kirine.

Rênê Dîkart (Rene Descartes 1596-1650):

R. Dîkart yek ji hizirvanên sazkar ên rojavaya nûjen e. Wekî bavê felsefeya nûjen jî tê binavkirin. Xwestiye ku felsefeyê bi bîrkariyê re, bike yek. Di dema xwe de, ji derveyî bandorên olî, dibe yek ji wan kesên ku bi wêrekî hizira felsefeyê bi pêş xistiye. Di çêbûna hizira Rasyonalîzma rojavayî de, di aliyê bikaranîn û avakirina rêbaza mekanîk û analîtîk de, xwedî risteke girîng e.

Mirov dikare felsefeya Dîkart , weke felsefeyeke du aliyên ku hev temam dikin, şîrove bike.

Ya yekê; felsefeya ku kirde wek bingeh digire dest.

Ya duyem ; felsefeya ku bi giranî di bin bandora bîrkariyê de ye, şêwazê hizirandina analîtîk û mekanîkî bingeh digire.

Dîkart, çi rêbaz di felsefeya xwe de bikar aniye?

Dîkart, bi gumanê dest bi kar dike. Di felsefeya xwe de, **gumantiyê** weke rêbazeke bingehîn bi kar tîne.bi taybetî li ser mijara pirsgirêk û rêbaza gihîştina zanista (zanîna) mutleq û rast rawestiyaye..

Ji bo Dîkart rastiya bêguman, ew kirdeya ku bi gumantiyê xwe digihîne rastiyê. Vê yekê bi gotina **‘ez dihizirim wê demê ez heme’ tîne ziman.**

Ev zanîneke bi vî awayî ye, ku êdî ji wê guman nayê kirin. Li gorî wî, kirdeya ku pîvana her tiştî ye ‘ez e’. Dibêje; **“Cîhana derveyî hejmar, bîrkarî û vacê (vac), jidayîkbûnê tê”**. Bi vî awayî xala destpêkirina tevayî zanistan, ya ku kirde bingeh digire ye, yan jî hizirandin bi xwe ye. Dîkart, bi vî awayî felsefeya xwe ya rasyonalîsta zanistî ava dike.

Dualîtiya Dîkart:

Felsefeya Dîkart, li ser bingeha du rêgezên ku tu têkiliyên wan bi hev re nîne ye û xwe dispêre heyînên heyberî yan jî giyanî û bi vê dualîteyê, tevayî heyînan weke giyan û laş, kirde û bireser, parçe û giştî, fîzîk û metafîzîk datîne hember hev. Ji bo vê, bandora xwe li ser fîlozofên ku piştî wî hatine hem yê idealîst û hem jî yê materyalîst kiriye.

Dîkart , felsefeya xwe li ser bingeha **mekanîk û analîtîk** digire û xwe digihîne rêbaza hizirandineke wiha. Ev rêbaz, heyînan di nav sîstemeke mekanîkî de şîrove dike. Giştîbûnê parçe parçe dike û ji rastiya wê qut dike (dibire) û li gorî wê jî nirxekî tevgerê dide wê.

Felsefe û rêbaza Dîkart, ji aliyê fîlozofên ku piştî wî hatine ve, bi awayekî ji dil bûye mijara rexnekirinê. Felsefe û rêbaza hizirandina wî, ji bo pêşketina felsefeyê qonaxeke dîrokî bi xwe re, derxistibe jî, lê ji bo roja îro, di gelek aliyên xwe de hatiye derbaskirin û nayê pejirandin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Ramana herî sereke ya felsefeya serdema Ronakbûyînê çi bû? binirxîne.
2. Wekî pêşketineke dîrokî; Çima felsefeya ronakbûyînê derket.
3. Çima Rene Descartes beden û giyan ji hev cuda kir.?

WANE 2

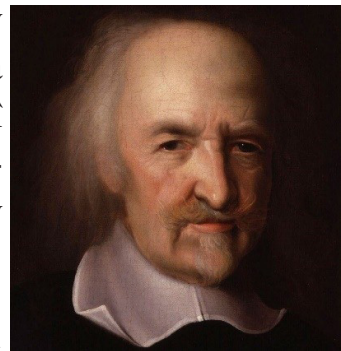
PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN SEDSALA 17AN (1)

Thomas Hobbes (Tomas Hobiz 1588-1679):

T. Hobiz filozof û ramanwerekî materyalîst ji, Îngilîstanê ye, di felsefeya xwe de nerînên derbarê dewlet, mafnasî û polîtîkayê de, bi pêş xistiye.

Gerdûn li gorî Hobiz çawa çê dibe?

li gorî wî gerdûn ji yekîtiya heyberên ku ji aliyê zagonên livdariyê ve tên birêvebirin, çê dibe. Mirov û lawir jî parçeyên wê tevahiyê ne û jiyana wan ya giyanî û fizîkî bi temamî girêdayî wan zagonan e û li gorî wê tev digerin, herwiha giyan, ferîşte û xweda jî, tune ne û ev tişt bi tenê hilberên ramanî ne.

Di gerdûnê de, wek cewherekê tenê heyber heye. Lê tevî vê jî, felsefeyê dadixîne asta rêgezên rewanî, bîrkarî û vacê(vacê). Ji bo vê her tiştên li gerdûnê pêk tên, pêwîst e bi spartina sedemên heyberî ve bên şîrovekirin.

Hobiz felsefeya xwe di derbarê dewlet û siyasetê de, çawa ava dike?

Felsefeya xwe ya di derbarê dewlet û siyasetê de, li ser encamên xwegihandina xwezaya mirovan, ava dike. Ji ber ku

Hobbes bi xwe weke zagonên tevgerên mekanîk ên gerdûnî bawer dike, xwezaya mirov jî bi spartina zagonên tevgera mekanîk rave dike.

Bi nerîna Hobiz mirov gurê mirove, bi xwezaya xwe ezez û berjewendîparêz e, di nava nakokî û tekoşînê de ye û mirov ji bo hev û du weke hêmanên gefxwarinê ne, Lewma; ji bo ewlekariya her kesî, pêwîstî bi “**hêzeke tekez**” ya ku mafê her kesî li berçavan bigire, heye. Dewlet, dad û peymanana civakî ji vê pêwîstiyê derdikevin holê. Her wiha Hobiz, neçarbûna dewletê dispêre ser van rastiyan.

Barox Spînoza(Baruch Spinoza 1632–1677):

Fîlozofekî cihû ye, li Holendayê ji dayik bûye. Li gorî hizir û ramanên Spînoza; “her tiştê heyî Xweda pê dizane. Ev heyînên ku hene jî li gorî sazûmaniyeke di nav neguhartinê de hatine afirandin. Ji bo em xweda nas bikin, divê em ên ku hatine afirandin, tevahî heyîn û hebûnan bizanibin”.

Xweda bi rêya hiş tê zanîn û çavkaniya zanînê hiş e. Spînoza, çar teşeyên zanînê yên bi hiş wiha radigihîne:

1. Zanîna ku di hişê mirov de ye; ew zanîna vekirî ye. Weke bîrkarî û vac (vac).
2. Zanîna bi hev pîvan; Weke sar hebe, germ jî heye. Heger tiştêk kêr be dikare zêde bibe. Heger tarîbûn hebe, wê ronahî jî hebe.
3. Zanîna ku bi ezmûnkirinê tê bidestxistin. Mînak: Dema ku av grem dibe, mirov dizane ku wê mirov bişewitîne û dema li ezmanan ewrê reş kom dibe, mirov dizane wê baran bibare.

4- Zanîna ku bi bihîstin û hestkirinê tê bidestxistin. Weke ku tu neçûyî welatekî, lê te pê bihîstiye yan te deverek nedîtiye, lê te ji hinekan guhdar kiriye.

Ji ber van nerînên xwe, Spînoza weke rasyonalîst tê dîtin. Spînoza, li dijî nerîna Dîkart ya du cewher (heyber û giyan), derdikeve. Li gorî hizirbûna wî yek “cewher” heye, ew jî heyîneke xwedayî yan jî xwezayî ye. Bi vê têgihîştina xwe, gerdûn û xweda yek dibîne. Ji bo vê nerînê, ji Spînoza re Panteîst (her tişt weke perçeyek ji xweda tê dîtin) tê gotin. Ji ber sedema parastina cewherekî jî, Spînoza wekî Monîst (tekarêz) tê binavkirin. Bi van nerînên xwe, Spînoza dibe hizirvanekî balkêş û ciyawaz.

Leibniz (Laybintiz 1646 – 1716):

Hizirvanekî rasyonalîst e, zimanê bîrkariyê bi kar tîne û derbasî mijarên felsefeyê dike. Laybintiz, zanîne di du beşan de digire dest:

1-Zanînen hişî: Zanînen vekirî û guncaw in. Zanîn, her tim di hişê mirov de hene, lê di demeke diyar de derdikevin derve.

2- Zanînen bi lebatên pêhesî: Ew zanînen nevekirî û nezalal in, parçe parçe di serê mirovan de hene.

Laybintiz, li dijî nerînên Dîkart û Spînoza derdikeve û nerînên wan napejirîne û afirandina gerdûnê bi cewherekê radigihîne. Lê vê nerînê hîn jî berfirehtir dike.

Laybintiz nerînên xwe wiha tîne ziman;

“Di hejmareke bêdawî de, cewher hene. Ji van cewheran re damar an jî cewher tê gotin. Ev cewherên bêhejmar û bêdawî,

hev bandor nakin û ji hev cuda ne. Ji jêr heta jor bi sazûmaniyeke gerdûnî tevger dibin”.

John Locke (Jon Lok 1632-1704):

Jon Lok, di lêger û lêkolînên xwe de li ser mijara têkiliyên mirov û civakê rawestiyaye. Derbarê zanîna mirov û dewletê de nerîn diyar kirine. Ev hizirmend, weke **bavê lîberalîzmê** (serbestparêziyê) tê naskirin. Nerînên wî li ser sazûmaneke lîberal hatine avakirin. Lok, nerînên xwe dispêre ezmûnkirinê û li dijî rasyonalîzmê derdikeve. Ramana ku dibêje; “zanîn jidayîkbûnê tê” nerast dibîne û li dijî vê nerînê disekine û dibêje: **“Hişê mirov weke rûpeleke spî, vala û bê nivîs e. Ji zikmakiyê de, tu zanîn nayê, lê di pêvajoya jiyânê de bi ceribandin û ezmûnan zanîn derdikeve holê. Ev yek bi perwerde û hîndekariyê tê bidestxistin”**.

Bi van nerînên xwe Lok, dide ragihandin ku zanîn piştî jidayîkbûnê û ji şûn de çê dibe.

Ji ber vê jî Lok, dibe filozofekî Ezmûnger(Ampîrîzm).

Ew, dihizire ku bi rêya pêhesînan jî, rastî nayê dîtin, nayê têgihîştin, ji bo vê sedemê Ezmûngeriya bingeh digire.

Dewlet li gorî nerîna Lok:

Felsefeya Lok ya mirovparêz wiha radigihîne;”mirov hinekî baş e”. Ji bo ku başî, alîkarî û hevkarî pêk were, pêwîst e di rêveberiya dewletê de hevdengî û hevsengî hebe. Ev gengaz e. **“Heger di dilê me de destûrên nivîskî nebin, em nikarin li tu deverên din destûrên sincî pêk bînin. Heger mirov destûrên sincî bi rêya ezmûnên jiyânê digire û pêşdixe, ev pêwîst û girîng e”**.

Ev nerîna Lok a derbarê sinc de ye. Li dijî dewleta Monarşîk derdikeve û vê nerînê diparêze;”**Nabe ku mirov li gorî xweşiya hinekan xwe girê bide û bi rê ve biçe. Pêwîst e li vîn û azadiya xwe xwedî derkeve**”. Piştî van nerînan, Lok sazûmanîya dewleta lîberal pêşwazî dike û diparêze.

Em dikarin vî hizirmendî weke aqilmend û şêwirmendê hilberîna kapîtalîzmê jî binirxînin.

Lok, pîvanên yezdanî(xwedayî) di ser her tiştî re dibîne û li gorî vê jiyane pêşwazî dike. Wiha dibêje; “**Eger em bikaribin destûrên civakî sererast bikin, em ê bikaribin sinc jî sererast bikin. Ev bi rêya nîşana xweda pêk tê**”. Lok bi van nerînan xwe dibe xwedî nerîneke îdealîst.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Bingeha felsefeya Hobiz şîrove bike.
2. Teşeyên zanînê li cem Spînoza bi mînanan şîrove bike.
3. Nerîna Laybintiz di zanînê de şîrove bike.
4. Nerîna Lok di derbarê sinc de, çi ye?

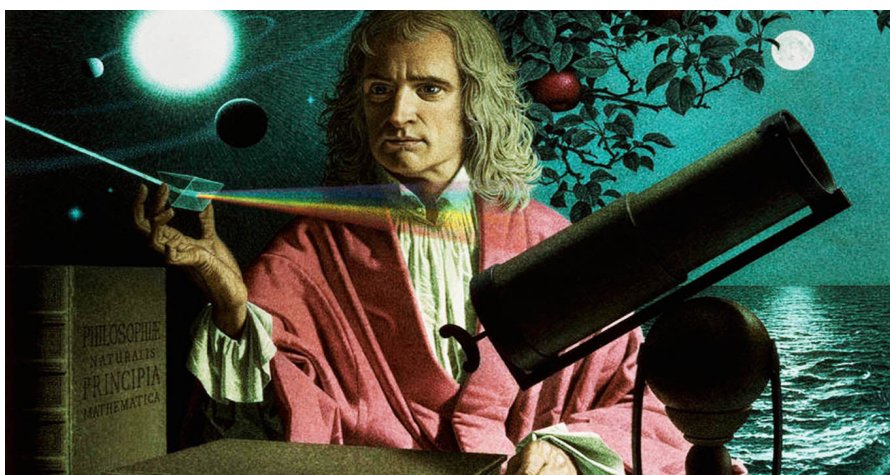
Mijar

Lok dibêje: “**Hişê mirov weke rûpeleke spî, vala û bê nivîs e û Ji zikmakiyê de, tu zanîn nayê**” vê yekê lêkolîn bik û nerîna xwe bid diyarkirin.

PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN SEDSALA 17 AN (2)

Isaac Newton (Ishaq Niyûton 1642-1727) Û Gerdûna Mekanîk:

Ishaq Niyûton, yek ji nûnerên yekemîn ê paradîgmaya modernîzmê ye. Di heman demê de, sazkarê destpêka fizîka klasîk e û di dema xwe de jî, yek ji kesên ku bîrkarî bi pêş xistiye. Bi awayekî

rasterast, bi felsefeyê mijûl nebûye, hîn bêhtir bi mijarên weke **fizîkî, bîrkarî, kîmya û oldariyê**, mijûl bûye. Ji ber ku rastiya felsefeyê banê hemû zanistan e, tevayî zanist li cihekî xwe dispêrin felsefeyê. Di dema Niyûton de, zanist û felsefe hîn nehatibû cudakirin û her du jî di heman wateyê de dihatin bikaranîn.

Piştire, peyva zanistê di sed sala 19'an de hatiye bikaranîn. Niyûton, bi felsefeya zanistî mijûl bûye. Nerîna felsefeyî ya gerdûna mekanîk wê demê, pir dihat pejirandin. Fîzîka Niyûton ji vê nerîna ku **“gerdûna nezindî, bêtevger û ji aliyê destûrên tekez ên fizîkî ve weke makîneyeke mekanîkî tê birêvebirin”** re dibe destekeke mezin. Ev tekezbûn bi taybet ji pêşketina serdema ronakbûyînê û bi giştî jî ji paradîgma û bîrûbaweriya modern re, rê vedike û li ser mijarên hizirên zanyarên ji beriya xwe yê wekî **kepler, Galileo û Descartes** yeko yeko lêkolîn kiriye û ji wan bandor bûye, weke rêgezên bîrkarî, tevgerên mekanîk û tevgera gerstêrkan ava kirine, hîn kûrtir kiriye û pêşxistiye.

Vedîtînen ku Niyûtin bi nav û deng kirine çi ne?

Xebatên weke di bîrkariyê de, di fîzîka optîk (fîzîka çavî) de teoriya şewq ji parçegogên pir biçûk pêk hatiye, her sê zagonên tevgera mekanîka klasîk û zagona hêza kêşana erdê vedîtine. Niyûton bi zimanê bîrkariyê gerdûn şîrove kiriye. Şîrovekirina Gerdûna fizîkî, bi vê rêbaza bîrkarî û tevgerên mekanîkî, hizirê felsefeyê ji kûrahî bandor kiriye û li ser hinek hizirvanên serdema ronakbûyînê jî bandor kiriye.

Margaret Cavendish (Margarêt Kavindiş)

Ev filozofa mezin, di navbera salên 1623-1673 yan de jiyaye û perwerdehiya xwe li Îngîlîstanê dîtiye. Di sala 1667an de, cara yekem tevî akademîya “Royal Society of London” (Komeleya Qralî ya Londonê) bûye. Li gorî Margarêt, heyberên (madde) sekinî tune ne, berevajî wê heyber zindî ne. Heyber û hiş hemû xwe dispêrin xwezayê,

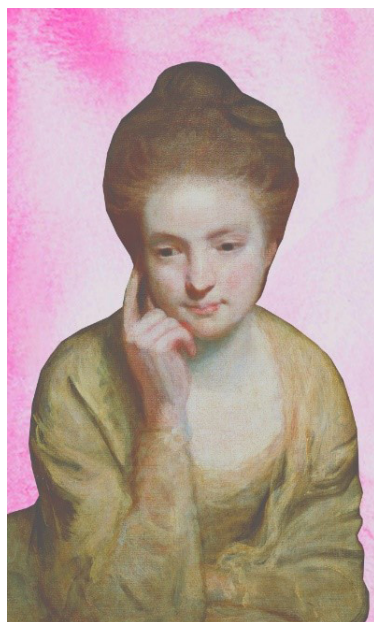

heyber jî di nava xwe de, tê guhertin. Herwiha mirov jî têkildarî xwezayê ne û li ser xwezayê nikarin tiştekî bikin .Dîsa heyber û mirov hemû yek in û hebûnê diafirînin.

Margarêt dibîne ku mirov ji dualiyan pêk tê, yek jê heste û yê din jî objektîf (heyberî) ye, di nava her du aliyan de li şûna dijberiyê, lihevkerin heye. Dîsa li gorî wê, xweda tenê ji her tiştî bêalî ye. Li gorî wê, xweda di hişê mirov de nayê têgihîştin ji ber ku zanîna mirovan bi sînor e û vê nerînê diparêze. Berhema wê ya herî navdar (**Nameyên Felsefî**) û (**Qada Felsefeya Xwezayê**) ne. Nivîsên wê piştî mirina wê ji aliyê hevjinê wê ve, hatins weşandin.

Mary Astell (Marî Astêl 1666 – 1731):

Mary, perwerdeya xwe ya olî, bîrkarîyî û felsefeyî ji apê xwe gitiye û roj bi roj xwe bi pêş xistiye. Piştî li Londonê bi cih bûye û bi hevaleke xwe re cihek girt û ew cih kir navenda rewşenbîrtiyê (**entellektueliyê**). Marî di dema xwe de wek filozofeke jin, hewl daye ku felsefeya **Dîkart** şîrove bike. Her wiha ji ampîrîzma(tecîbîya) **Lok** bandor bûye. Li gorî wê, felsefeya zanistî, bi saya ezmûnkirinê tê bidestxistin, lewra Marî dibêje: “Hem mêr û hem jî jin bi saya ezmûnkirinan xwe dikarin bi pêş bixin. Bi taybet, heke perwerdehî li gorî jinan bê teşekirin, perwerdehiya ku bê stendin, wê bixwebaweriya jinê zêde û bilintir bike”. Lê dîsa jî jin li gorî kevneşopiyên civakî, tê paşxistin. Berhema wê ya herî bi rûmet ya bi navê”**A Serious Proposal to the Ladies**” (**Pêşniyareke fermî Ji Bo Xaniman**) e. Ev berhem di dema xwe de berhema herî berbiçav bû.

Anne Finch Conway (Anê Conoway 1631-1679):

Li londonê ji dayik bûye. Di temenê xwe yê biçûk de hînî zimanê biyanî bûye û bi lêkolîna felsefeyê re mijûl bûye. Di sala 1645'an de, wê **Henrî More** nas kiriye û bûye xwendekara wî. Ji ber vê yekê roj bi roj li ser felsefeya Descartes rawestiyaye. Di sala 1670'yî de, wê zanyarê navdar yê bi navê **Franciscus van Helmut** nas kiriye û li ser felsefeyê pê re gotûbêj kiriye. Li ser vê yekê, hizirên wê bêhtir zelal bûne. Anê, armancên xwe derbasî kaxezan kiriye, lê yên ku ji wê mane

bi tenê nivîsa bi navê “**Prensîpên Bingehîn ên Felsefeya Kevn û Nûjen in**”, ya ku bi destên xwe nivîsandiye.

Li gorî Anê, xweza zindî ye û ji ber ku her dem bi tevger e, mirov nikare serweriyê li ser bike. Dîsa li gorî wê, di her laşî de giyan heye. Ji ber ku laş û giyan ji cihekî tên, bi tenê teşeyên (şiklên) wan cuda ne. Di her tiştî de tişteke bi navê “Monad” heye û bandora monad li ser her tiştî heye. Monad wateya yekbûn û yekîtiya cîhanê, dinimîne (temsîl dike). Lê ev tişt di cîhana felsefeyê de bi saya Anê, ne bi saya **Leibniz** bi cih bûye.

RONÎKIRIN

Weke ku hizirvanekî gotiye: **“Makîneya ku Niyûtin ava kiriye, weke dêwan her tişt ser û bin kiriye”.**

Marî Astêl di pirtûka xwe ya bi navê **“Hinek Ponijînên Li Ser Zewacê” de dibêje:**”Heke tevahî mêr azad tên cîhanê, wê demê kê ji we re gotiye ku jin kole ji dayîk dibin”.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Vedîtinên ku di felsefeya zanistê de ji aliyê Niyûtîn ve hatine bipêxistin, çi ne?
2. Li gorî Margarêt, heyberê şîrove bike.
3. Dualîzma Margarêt derbarê mirov de, şîrove bike.
4. Nerînên Marî Astêl ên derbarê jinê de, binirxîne.
5. Di felsefeya Anê de, Monad çi ye?

WANE 4

PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN SEDSALA 18 AN (1)

Fîlozofên Serdema Ronakbûyînê, felsefeya ronakbûyînê ya di sedsala 18an de derketiye holê, bi cih kirine. Lê belê felsefeya ronakbûyînê ne tenê di sedsala 18'an de ye, ev pêvajoyê xebatên hizirî yên ku ji sedsala 17an û heta sedsala 19an de digire nav xwe. Lê ji ber ku van fîlozofan di sedsala 18an de felsefeya ronakbûyînê pêşxistine û mohra xwe lê dane, weke fîlozofên wê sedsalê, tên xuyakirin .

Berkeley (Biriklî 1658-1731):

Yek ji wan fîlozofên ku hebûna heyberî û gerdûna heyberî tune, dibîne. Bi hizir û ramana xwe li ser Îngilîzan bandor kiriye û bi taybet di sedsala 18an de weke rêveberekî hizirî, tê dîtin.

Biriklî, hinek nerînên **Lok** dipejirîne, lê di aliyê hizirî de nerîn û daxuyaniyên wî, xwe-ser in. Li gorî vî fîlozofi 'giyana gerdûnî' di ser her tiştî re ye. Ev jî xweda ye. Biriklî, bi vî nerîna xwe, heyînan

tenê giyanî, dibîne. Bêguman ev nerîneke îdealîst e. Jiyana heyberî, rewşa heyberî û di encamê de avahiyên civakî, tune dibîne. Wiha dibêje: "**Her tiştêk têgînek e, ya rast ne heyber e, giyan e, ango têgîna ku**

di hişê me de çêdibe ye. Pejirandina cîhana derdorê ya heyberî ne rast e. Nerîneke wiha, nerîneke pûç û vala ye”.

Biriklî, tevahî heyîn û hebûnan girêdayî vîna xweda dinirxîne, navê wê yê din **“giyana gerdûnî”** ye. Dide xuyakirin ku her tiştek ji aliyê giyana gerdûnî ve tê birêvebirin, rista vê giyanê ye. Di vir de rista heyberî tune ye. Bi vê nerîna xwe heyînan tenê giyanî dibîne, ji vê nerînê re Spîrîtûalîzm (giyanperestî), tê gotin.

David Hume (Dêvîd Hiyûm 1711 – 1776):

Fîlozofekî Iskotlendî yê îdealîst e, nerînên Lok û Biriklî parastiyê û rêya hizirkarên sedsala 18an, didomîne. Nerînên wî li gorî pêvajoya pêşketinên kapîtalîzmê ne.

Hiyûm, çavkaniya zanîne di pêhesîn û ezmûnkirinê de dibîne. Li gorî wî, bi ezmûnkirinê têkiliya sedem û encamê derdikeve, lê sedemê jî weke neçariyekê napejirîne, ji ber ku sedemê weke fêrbûnekê dide diyarkirin.

Ev nerîn, nerînên derveyî zanistiyê ne. Hatiye pejirandin ku bê sedem encam nabin û bê encam jî sedem nabin. Nepejirandina sedemê parastina qedere ye. Ger encam ne li gorî cih û demê be û sedem ne diyar bin,

ev zanîn nabe zanîneke zanistî, wê bibe nerîneke qederparêz.

Hiyûm, ji bo ravekirina nerînên xwe, vê mînakê dide: **“Dema em xwêdan didin, em dizanin ku bi sedema bayê germ ev xwêdan çê dibe. Bi rêya vê zanînê em têdigîhin ku xwêdan ji bayê germ tê. Lê ew kesên ku di bayê germ de xwêdan nadin, ji bo wan ba ne germ e, yan jî bayê germ nabe sedema xwêdanê”**. Bi van gotinan jî tê diyarkirin û nasîn ku Hiyûm, di felsefeya xwe de sedemên tiştan napejirîne, di şûna sedem de fêrbûneke hişî dide pêş û nirxandinên xwe li ser vî hizirî dide rûniştandin.

Hiyûm, di hizira Îngilîzan de baskê îdealîzmê xurt dike, bi taybetî jî pêhesînan û ezmûnkirinê weke bingeha zanîn û rastiye dibîne û diparêze. Ji nerîna ku pêhesiyê diparêze re, **pêhesîn - hayjêbûn (Sensualism) tê gotin.**

Jean Jacques Rousseau (Jan Jak Roso 1712-1778):

Fîlozofekî dema ronakbûyînê ye. Ji bo ronîkirin û zanînpêşxistinê, hewldanên pir xurt daye meşandin. Di felsefeya xwe de, li ser ramyarî, dewlet, civak û perwerdeyê rawestiyaye.

Li gorî Roso, jixwebawerî û serbilindî di mirov de, dibe pêşxistina zanist û hunerê, lê berevajî vê, jiyan xweşî û tiraliyê (tembelî) dibe çavkaniya ketin û pûçbûna civakê. Roso, nerîna xwe wiha pêşkêş dike: **“Mirov li gorî xwezaya xwe, baş û rind e. Hêza mirov a xwepêşxistin û xwebirêvebirnê, heye”**.

Bingeha nerîna Roso dide diyarkirin ku di vê çarçoveyê de di xwezaya mirovan de, başî û rindî heye û veşartî ye, pêwîst e kêmasî û pir başiyên mirov, di hebûna ramyariya civakî de, werin lêgerîn.

Roso dibêje: **“Mirov, di xwezaya xwe de paqij û vala ye, di nav jiyana civakî de teşe û dirûv digire û di encamê de, ew taybetî lê peyda dibin. Bi rêya pêşxistina pêkanînên mirovan, di pêşketina civakê re derbas dibe”.**

Li gorî vî hizirkarî pêşxistina rewşa civakê, karekî sereke ye. Ji bo tevahî dazanînên ku hatine weşandin jî nerînên Roso weke çavkaniyê, hatine girtin. Bi taybetî jî, Danezana Mafê Mirovan (1789’an) a Fransayê.

Nebaşî li cem Roso ji ku derê tê?

Roso, li ser xwezaya mirov rawestiyaye û nerînên balkêş diyar kirine. Li gorî van nerînan dibêje: **“Ya ku xwezaya mirov xerab kiriye şaristanî ye. Di serî de newekhevî û kedxwariyê, xwezaya mirov pir êşandiyê û çewisandiyê û bingeha nebaşiyê jî ev e”.** Roso, li ser du cureyên azadiyê radiweste; **azadiya xwezayî û azadiya civakî .**

Divê ev nebaşiya ku şaristaniyê bi pêş xistiye, ji nû ve bi sazûmankirina azadiyê re, bê sererastkirin. Ji bo vê sedemê ronîkirina civakê, pêşxistina mafê mirovan û bi taybetî pêşxistina perwerdeya rast, girîng e.

Nerînên Roso li ser perwerdeyê çi ne?

Roso, li ser xala perwerdeyê bi balkêşî radiweste û girîngiyê dide perwerdeya seretayî. Perwerdeya seretayî wek perwerdeya teşegirtina mirov dibîne.

Derbarê perwerdeyê de nerînên Roso balkêş in. Vegera perwerdeya xwezayî girîng dibîne û di seretayî de sererastkirin pêşniyar dike.

Ev nerînên Roso tên çi wateyê?

Ji bo perwerdeya serdemî jî, xalên ku li ber çav werin girtin hene. Zarok heta pênc salî di pêvajoya teşegirtinê de ye, hinek taybetiyên zikmakî hene, lê yê ku kesayetiya wî dihûne ew derdora ku tê de dijî ye, ew xwezaya ku di nav de ye, wî disitirê û jê re dibe bingeheke mayînde. Bi vê wateyê, perwerdekirina seretayî û rewşa jiyana civakî weke xala yekem, pêwîst e ku li ber çav bê girtin.

Îro pirsgirêka perwerdeyê ji bo her welatî, xaleke sereke ye. Mirov, bi perwerdeyê çêdibe, xurt dibe, yan jî dişkê. Dewletên rojava yên pêşketî, bi ezmûnkirinê gelek encamên cur bi cur, biberhem û destkeftî afirandine. Pêkanînên pêşketî encama vê perwerdeyê ye. Welatên paşdemayî, bi giranî êşa vê dikişînin. Şêweyê paşketî û nezaniyê, bê berhem û bê encam dimînin. Perwerdeyeke girêdayî civaka sincî û polîtîk ji bo afirandina pêşeroja gelan, nirxê herî pîroz e.

RONÎKIRIN

Giyanperestî (spiritualism): Tê wateya ku heyber û heyîn ji aliyê giyanê ve, hatine afirandin. Li gorî vê têgehê, giyan bilinde û heyber nizme û hertim pîvan giyane, bi pîvanê tê dîtîn û têgihiştin û nerînên mengîweriyê jî derdixe pêş me.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Nerîna Biriklî di gerdûnê de, binirxîne.
2. Çavkaniya zanînê li cem Hiyûm, şirove bike.
3. Xwezaya mirov li cem Roso, binirxîne.

Mijar

Roso, li ser xala perwerdeyê bi balkêşî radiweste û girîngiyê dide perwerdeya seretayî. Li ser vê mijarê lêkolîn bike û nerîna xwe bid diyarkirin.

PÊŞENGÊN FELSEFEYA RONAKBÛYÎNÊ YÊN SEDSALA 18AN (2)

Voltaire (Voltêr 1694 - 1778):

Fîlozofekî Fransiz e. Ji bo ronakbûyînê û bi taybetî ji bo pêşxistina giyana nû, serpereştî kiriye.

Voltêr, weke xwendevanekî ronakbûyînê ye. Ji hizir û ramanên Lok bandor bûye û lê xwedî derketiye.

Ev filozof xwediyê baweriyê yezdanî bû. Dema ku nerînên xwe pêşkêş dikirin, ev bawerî zêde berçav nedigirt. Pirtûka Voltêr ji aliyê deshilatdariyê ve hatiye şewitandin, lê dev ji xebatên xwe berneda û hizira xwe domandiye. Voltêr, derbarê bawerî û azadiyê de wiha dihizire; **Dema ku ez daxwazên xwe pêk bînim, ez azad im.** Ev nerînên wî yên derbarê azadiyê de hatine pêşwazîkirin.

Lê Voltêr ev nerîna xwe guhart û gihişte wê encamê ku azadî ne bi daxwaziya xwe pêkanîn e. **Azadî neçariya zanîne ye.** Tê wateya ku zanîn neçarî ye û li ser vê têgihîştinê hizra xwe berdawam dike.

Wiha dibêje: **Dema ku ez daxwaza xwe pêk bînim, ez azad im, lê belê di wan daxwazan de neçarî jî heye.** Li gorî vê nerînê azadî ne tenê daxwaza mirov û pêkanîna wê ye; di jiyana mirov de neçarî risteke girîng dilîze. Em baş dizanin ku gelek xwestek û daxwazên mirovan ji neçariya jiyane derdikevin.

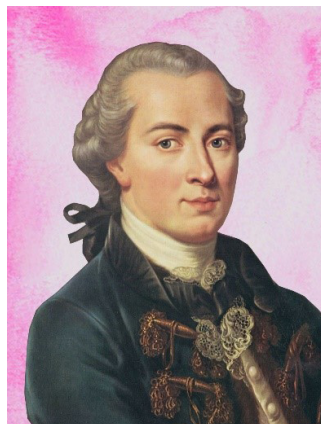
Voltêr, li dijî hizir û ramanên kevneperest û yên girtî têkoşîneke berçav dida meşandin û bi taybetî nerînên olî yên berovajî nedipejirand û li dijî oldariya bi rêya ‘sirûş’yan radiwestiya û têkoşîn dikir. Digot: **“Oldariya bi vî rengî dibe çavkaniya nezanî û derewan”**.

Voltêr, li ser siyaset, hilibjartin, çapemenî, parlamentoya azad rawestiyaye û di dema xwe de ramanên nûjen pêşkêş kirine. Hewldanên girîng bi pêş xistine, lê bi qasî ku nerînên Voltêr yên derbarê demokrasî û azadiyê de hene, lê mixabin ji bo çîna bindest bi azadî û demokrasiyê nedihizirî. Wiha digot:

“Kengî gel û kesên nezan, dest bi guftûgoyê kirin wê demê wê her tişt bîn windakirin”. Bi van gotinên xwe, Voltêr weke hizirkarekî çîna burjûwazî derdikeve pêşberî me, ji ber ku çînen bindest û yên ku tîn çewisandin, xwedî mafê siyasî nabîne û wan mafdarê tevlêbûna rêveberiyê nabîne. Voltêr, bi van nerînên xwe weke alîgirê çîna serdest hatibû rexnekirin. Pêşketin û hebûna civakê bi têkoşînên di navbera çînan de dibîne û dinirxîne.

Immanuel Kant (Imanowêl Kant 1724-1804):

Fîlozofekî Alman e; felsefeya wî felsefeyeke îdealîst e û li ser rexneyan radiweste. Ji bo vê sedemê jî ji felsefeya Kant re, **Rexnegerî - Krîtîsîzm (Criticism)** tê gotin. Kant, li ser hişê mirov nixandinan dike, lê dikeve vê gumanê jî; **“Hişê mirov dikare çi bi ser bixe û çi bi ser nexê? Hêza hişê mirov çi ye? Hişê mirov heta ku derê bihêz e. Bê ceribandin hişê mirov dikare çawa bi ser bikeve?”**.

Dipirse û li ser van pirsan dikeve nava lêkolînekê. Bi van pirsan re, **rasyonalîzmê û Ampîrîzmê** tîne hemberî hev, dîsa **‘dogmatîzm û Septîsîzmê(gumankerî)’** jî tîne hemberî hev, rexne dike û sentez dike. Di vê sentezkirinê de nerînên Kant derdikevin holê. Li ser vê hizirîna Kant îdealîzma Alman bi pêş dikeve. Şêweya wî jî metafîzîk e. Li gorî hizirbûna wî zelalkirina pirsgirêka zanîne xaleke girîng e û pêwîst e were ronîkirin. Ji bo hizirvanên din ev mijar çî qas girîng be, ji bo Kant jî girîngtir e. Pirsgirêka sereke, girtina rê û rêbazên zanîna rast e. Heger rê û rêbaz ne li gorî şêweyên zanistê bin, bêguman encam wê kêmtir û kurt be. Kant nerînên xwe wiha pêşkêş dike:

“Hemû zanînen me bi ezmûnkirinê dest pê dikin. Binge-ha zanîna mirovahiyê ji vir tê. Lê hinek dirûvên ku jidayîkbûnê tîne û dibin bingeha zanîngirtinê jî hene. Ev dirûvên hizirîyên ku jidayîkbûnê tîne, pêşzanîne digire û distirê. Ev dirûv jî ezmûnkirinê çênabin. Ger cîhana li derdora me nebûya, zanîn jî çênedibû. Heger hiş nebûya, tiştên derdora me, di hişê me de nedibûn zanîn”.

Cureyên agahîgirtinê li cem Kant çî ne?

- a) Aprîorî (berî ezmûnkirinê)
- b) Aposterîorî (ya bi ezmûnkirinê)

Aprîorî, weke zanîna bêezmûnkirin e; zanîna xweser a ku kesî destwerdan tê de nekiriye. Ev zanîn mayînde ye.

Aposterîorî, ew zanîna ku bi ezmûn û çavdêriyê tê sererastkirin e, lê Kant xwe naspêre vê zanîne. Li ser du teşeyan radiweste **“dem û cih”** weke şiyarbûna girtina zanîne, dinirxîne.

Derbarê têgihîştina sincî de jî hestiyariya perwerdeyê diparêze. Li gorî Kant, destûrên sincî hene û bê merc û alozî li her cihê pêwîst e werin pêkanîn, ne tenê ji neçarî, her wiha weke pêwîstiyekê tê vegotin. **“Wiha tevger bibe ku, rêgeza tevgerê bibe vegotîneke destûra xwezayî. Mirovatî hem ji bo xwe hem jî ji bo kesên din weke armancekê bibîne û bi wan re kar bike”**.

Kant, bi pêvajoya zanîna hiş a ezmûnkirinê re, rexnekirineke mafwerî (hiqûqî) bi pêş dixê. Hiş, mirov dixê lêpîrsînê, lê mixabin ê ku lê tê pîrsîn hiş bi xwe ye. Di vê çarçoveyê de Kant tê nîrxandin û weke hizirkarekî îdealîst tê nasîn.

Johanna Charlotte Unzer (Johana şarlot Onzer 1725-1782):

li Almanyayê jiyaye. Di despêkê de, hizirên xwe bi rêya helbestan derxistiye pêş û piştê li ser felsefeyê rawestiyaye. Berhema wê ya navdar di vî warî de, ya bi navê **“Ji Bo Jinan Xetên Felsefeyê”** ye. Di vê berhema xwe de, xetên felsefeyê bi mînakên nîşan daye. Li gorî wê, felsefe bi hizirandinê dest pê dîke û kesê zanyar pêwîst e tiştên ku dizane bi mirovên din re, parve bike.

RONÎKIRIN

Apriorî: Agahiya ku di encama ezmûnekê de, nehatiye bidesxistin, lê bi rêya hiş hatiye dîtin.

Aposterîorî: Agahiya ku di encama ezmûnê de, derketiye holê.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Nerîna Voltêr di derbarê azadiyê de binirxîne.
2. Çima li cem Kant, Pirsgirêka sereke girtina rê û rêbazên zanîna rast e?

Lêkolîn

Li ser filozofên Serdema Ronesans û Ronakbûyînê, lêkolîn bik.

BEŞA ÇAREM

FELSEFEYA SEDSALA 19 AN

- 1. FELSEFEYA SEDSALA 19AN.**
- 2. KARL MARX (KARIL MARKIS 18181883-)
Û MARXÎZM.**
- 3. HIZIRÊN FELSEFEYÎ YÊN KU DI
SEDSALA 19AN DE DERKETINE.**
- 4. POZÎTÎVÎZM Û DETERMÎNÎZM.**
- 5. ROMANTÎZM Û NÎHÎLÎZM.**

WANE 1

FELSEFEYA SEDSALA 19AN

Sedsala 19an weke sedsala felsefeyê ya nûjen tê binavkirin û di encama felsefeyê de, pêşketinên zanistî derdikevin. Her wiha di vê sedsalê de, zanist û felsefe ji hev vediqetin. Zanist û teknoloji jî xwe bi temamî bi cih dikin û pêşketin di aliyê civakî, ramyarî, çandî, hunerî û hwd de, di vê qonaxê de çêdibin.

Di aliyê civakî de, civakbûyîn derdikeve pêş û zanistên civakî jî weke civaknasîyê derdikeve pêş û xweser dibe. Zanista xwezayî jî di aliyê lêgerîn û lêkolînê de asteke bilind qezenc dike.

Felsefe di sedsala 19an de destpêkê, di felsefeya Almanan de, weke **romantîzm û îdealîzmê** xwe digihîne asta herî jor. Di heman demê de **materyalîzm** (pêzewarî) jî kûrahiyeke nû qezenc dike û derdikeve pêş. Di sedsala 19an de bi giştî, li Almanyayê felsefeya **îdealîst**, li Fransayê **hizirînên sosyalîst** û li Îngiltereyê jî **teoriyên aboriyî û ramyariyê** (peşariyê - rêzaniyê) bi pêş ketin.

Li hemberî nerînên mekanîk û heyberî yên hizirvanên sedsala 18an, di dawiya vê sedsalê de, nerazîbûn dest pê dikin. Li Almanyayê **Kant, Feuerbach û Nietzsche** bê ku têkevin nav metafizîkê, dixwazin ji nirxên razberî re, li gorî xwe ji nû ve rûmetekê bidin qezenckirin. Bi Hegel re jî pêşketinên diyalektîk, dengvedana hizira diyalektîk, weke nerînekê bi pêş dikeve. Marx jî ji vê bandor dibe û sûda ku ji aboriya Îngilîzan û sosyalîstên Fransayê digire û li ser van, **diyalektîka heyberî**

bi pêş dixê û wê li ser civak û dîrokê jî bi kar tîne û **materyalîzma dîrokî** bi pêş dixê.

Li Rojavayê ev dijîtiyên ku di navbera çinên karker û burjûwa de, di sedsala 19an de dest pê kiribû, di aliyê plansaziya felsefeyê de, jihev cudabûna heyî tamam kir. Êdî felsefeya îdealîst wek a **burjiwayê** û felsefeya diyalektîk jî wek a **karkeran** hat nasîn û di navbera wan de pevçûnan, dest pê kir.

Di dawiya sedsala 19an û di destpêka sedsala 20an de, nerînên felsefeyî yên ku li dijî hiş derdiketin, li derdorên çîna burjiwa bi pêş diketin.

Fîlozofên sedsala 19an:

Fîlozofên sereke yên wê sedsalê, ku pêşengî kirine û felsefe bi sîstem kirine, ev in:

Georg Wilhelm Hegel (Corc Wilhelm Hegel 1770-1831):

Hegel, hebûnan weke hizirê dipejirîne û şûna hizirê bi navê giyana misoger (geist) weke têgînekê bi pêş dixê. Ev hizir ne heyberî ye û tevahî hebûnan digire nav xwe.

Hizir heyîneke gerdûnî ye, her dem di nava guhartin û veguhartinê de ye. Heyîn bêyî vê nabe, yê ku di gerdûn û civakê de pêşketinan çê dike ev “giyana misoger e”. Di mirov de xwe weke hiş dide derve û li gorî vê destpêkê, di hizirê de û piştî jî di heyberê de, guhartin çê dibin.

Diyalektîka Hegel çawa derdikeve û bi çi şeweyê pêk tê?

Hegel, wiha dihizire ku “**guhartinên ku di ramanê de çêdibin, heyber jî diguherînin**”. Naveroka nerînên Hegel ên diyalektîkî ev e. Destûra guhartina hebûnan bi vî rengî tê ragihandin.

Ev diyalektîka Hegel ya ku dibêje: **“Di serî de guhartin, di hizirê de çêdibe”** di vê nerînê de şêwaza mengîwerî(îdealîst) diyar e. Hizir û raman weke sedema afirandina gerdûnê, tèn dîtin. Giyan an jî hizir weke sedema yekem tê pêşkêşkirin.

Hegel, li ser şêweya diyalektîkê lêkolîna xwe berfireh dike û wiha dibêje:

“Her tişt bi nakokî ye, her tişt dijberê xwe diafirîne. Rastî, senteza hebûn û nebûnê ye” û rêgeza xwe wiha bi pêş ve dibe: **“Tez, antîtez, sentez”**. Ev weke encama tevahî diyalektîka Hegel a heyî tê nirxandin. Bi van peyvvan, pêvajoyên guhartin û veguhartinê tîne ziman.

Mînak: Av tez e, agir antîtez e, hilim dibe sentez.

Li gorî ramanên wî hebûn bê hizirîn nayê nirxandin û bi van peyvên balkêş wiha dinirxîne:

“Ji bo mirov bihizire pêwîstî bi ezmûnkirinê nabîne. mirov ji bo zanîna rast û dirust bigire, dibe ku bihizire û wê heyînê bixe mijara hizirîna xwe”.

Li gorî Hegel, hizirîn çi ye?

Hizirîn, cewhera nasîna heyînan e. Di pêşiya her tiştî de yan jî di naveroka her tiştî de, hizireke veşartî heye.

Hegel, weke bavê diyalektîkê tê binavkirin, ji ber ku cara yekem wî ev bi sîstem girtiye dest û rêgeza diyalektîkê pêşkêş kiriye. **Marx**, diyalektîka Hegel rexne dike û bi

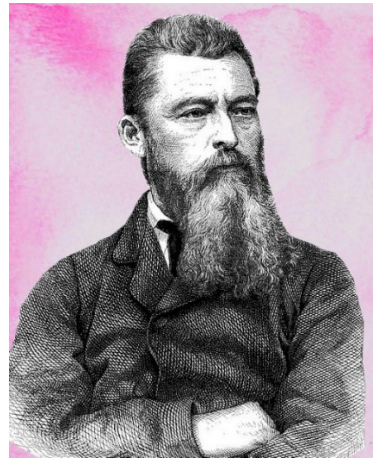
sentezkirina wê, nerîna materyalîzma diyalektîkî derdixe pêş. Di nerînên Marx de, heyber li pêş e. Guhartinên ku di heyber de pêk tên di hizir û ramanên mirovan de jî çêdibin. Bi nerîna Marx, diyalektîka Hegel mîna mirovekî ku serberjêr rawestiya ye. Ew, diyalektîka Hegel li ser piya dide rûniştandin.

Ludving Andreas Feuerbach (Ludvîng Fîwerba 1804-1872):

Ew filozofekî Alman e, di sedsala 19'an de hizirvanê yekem ê materyalîzma Almanan e. Bi pirtûka xwe ya bi navê **“Cewherên Xiristiyanîyê”** navdar e. Felsefeya wî ya dijber a ku li ser bingeha rexnekirina olê bi pêş dikeve, şêweyeke mirovperewer û xwezayî ye.

Fiyorba dibêje; **“Rastiyên ku derbarê mirovan de bi pêş ketine, weke şêweyeke bê zanist hatine diyarkirin”**.

Di vê mijarê de, ew weke Heraklîtos diyalektîkê bingeh digire û dibêje:

Bingeh xweza ye û ji derveyî xwezayê tiştekî din tune ye. Weke her tiştî, hizir jî berhemeke xwezayê ye. Mejî, weke lebateke heyberî ye û hizir jî ji wê derdikeve. Li gorî min heyber bingeha zanist û hebûna mirov e. Ramanweriya, wî bingeha xwe ji heyberê digire.

Rastiya olê li cem Fîwerba çi ye?

Fîwerba, filozofekî sincî ye; li gorî wî rastiya olê sinc e (evîn, hiş û vîn) û rastiya herî bilind ya ku di mirov de ye. Mirovan, di destpêkê de xwedayên xwe di encama berhem û cewherên aşopî de afirandine, lê ew xweda bi demê re têra sazûmankirina pergala mirovan nedikir, lewma li gorî wî, ên ku vê sazûmaniyê saz bike, ew girêdanên ku mirov li hemberî mirovên din dide nîşandan. Ev girêdan, şêweyê herî xurt di asta evînî (sinc) de xwe dide nîşandan. Tevayî pirsgirêkên ku di navbera mirovan de hene, bi hêza evîndariyê, wê bên çarekirin.

Wateya destpêkê ya peyva olê, girêdan e, ji ber vê sedemê jî di navbera mirovan de her girêdan olek e. Fîwerba vê girêdanê, ne li ser bingeha giyanî, lê li ser bingeha heyberî dide rûniştandin.

Bingeh xweza ye, ol jî berhemeke xwezayî ye û hebûn ji heyberê derdikeve, bi giyan re bi pêş dikeve û xwe digihîne hebûnê. Li gorî Fîwerba, xweda bedena hizirên mirov e û ew di hundirê mirovan de ye. Her wiha daxwaza kêfxweşiyê, daxwazeke mirovahiyê ya xwezayî ye û daxwaza kêfxweşiyê bi mirov re diafire û bisincbûna wî jî, ji ber vê sedemê ye.

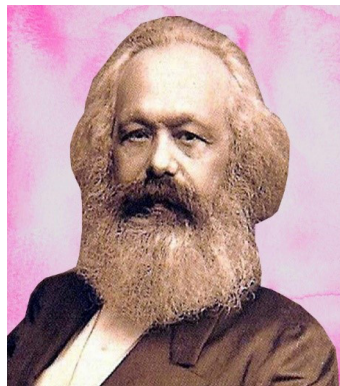
PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Giyana misoger li cem Hegel, şirove bike.
2. Diyaliktîka Hegel, binirxîne.
3. Nerîna Fîwerba di sinc de, çi ye?

WANE 2

KARL MARX (KARIL MARKIS 1818-1883)Û MARXÎZM

Marx filozof, dîroknas, civaknas û aborînasekî Alman e û xwendevanekî materyalîzma klasîk e. Fîlozofekî ku di dîrokê de cara yekem felsefe, weke kiryara çalakiyê girtiye dest, ji ber vê jî felsefeya wî, weke **Marxîzm** tê binavkirin. Marx, di sedsala 19an de li ser felsefeya materyalîzmê, sazûmana xwe ava kiriye. Felsefeya wî weke materyalîzma dîrokî û materyalîzma diyalektîkî dibe du beş. Nerîna xwe ya felsefî cara yekem, bi teoriya ramyarî û çalakî bi hev re girtiye dest û veguherandiye teoriya ramyarî.

Marx, teoriya xwe ya marxîzmê li ser sê lingan weke rexne, daye rûniştandin.

- 1- Li ser felsefeya Alman.
- 2- Li ser sosyalîzma Fransî ya Utopîk.
- 3- Li ser ramyarî-aboriya Îngilîzan.

Daye xuyakirin ku filozofên ji beriya wî tenê gelemşeyên cîhanê nixandine, lê tu kesî hewldana guhartinê nedaye raberkirin, ji ber ku dibîne pêwîstiya cîhanê bi guherînê, heye.

Hewldanên zanistî yên Marx ji ber vê sedemê tenê bi felsefeyê re bi sînor namîne; dîrok, civakbûyîn, aborî û felsefeyê jî bi hev re hembêz dike. Lê Marx, bingeha hemû hizirîn û felsefeya xwe, li ser aboriyê, dide avakirin. Şaştiya herî mezin jî di wir de, dike. Ji ber vê jî ew dibê berpirsiyarê sereke yê ku kapîtalîzm aniye asta zanistê. Berhema wî ya herî bi nav û deng jî **Kapîtal** e.

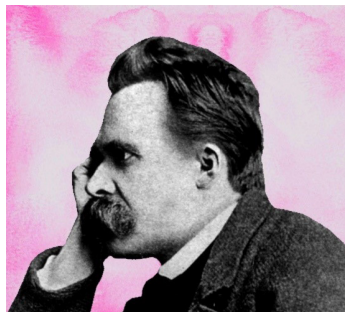
Her çî qas xwesteka wî baş be jî, lê nikarîbû xwe ji xefkên xapandina deshildariyê, rizgar bike. **Bi dijbertiya kapîtalîzmê, hîn bêhtir xizmeta kapîtalîzmê kiriye.** Bi navê zanistê, Marx felsefe ji cihê wê rakiriyê, li şûna ku felsefeya Hegel li ser lingê wê bide rûniştandin, bê ku hay ji xwe hebe serê felsefeya Hegel, qut kiriye (biriye).

Marx, felsefeyê hîn bêhtir ji bo çarekirina pirsgirêkên civakê weke helwest, girtiye dest. Di şert û mercên kapîtalîzmê de, ew dagirkerî û berhemên pir ku li ser çîna karkerên heyî, yên li ser civak û mirovan biyanîbûyîn daye avakirin, girtiye dest û xwestiye çare bike. Li gorî vê yekê, civaka kapîtalîst ya ku biyanîbûyîn afirandiyê, çewisandina kedê ye. Lê bi vê nerîna xwe, xizmeta kapîtalîzmê kiriye. Di encama şoreşa Sovyetan de û rewşa ku di roja îro de tê jiyîn, vê rastiyê pir zelal dike.

Marx, derbarê dîrok û civakê de, di bin bandora rêgezên teoriya ronakbûyînê ya **determînîst** de maye, lê weke ku dîrok bi awayekî li ser xêzeke rast û bêasteng ber bi pêş ve (peresîn) tevger dibê, nahizire û dibêje: **“Dîrok bi pêngavên cewherî ve (bi şoreşgerî) ber bi pêş ve tê derbaskirin”**, lê dîsa jî derbarê pêşketina dîrok û civakê de, nerînenê determînîzmê, derbas nake. Xefîka herî mezin a ku Marx ketiyê jî ew e ku dîroka civakbûyînê jî li gorî nerîna deshilatdaran, girtiye dest.

Friedrich Nietzsche (Firîdrîk Nîtsê 1844-1900):

Di dema xwe de, yek ji filozofên ku cara yekem şewazê modernîst û rêgezên ronakbûyînê weke pirsgirêkekê, girtiye dest. Senteza felsefe û wêjeyê, pir xweş bi hev re bi kar aniye. Fîlozofan heta Nietzsche, cîhan û dîrok bi wate, hişmendîtî û bi dadê pejirandîne. Li hember modernîtî, ronakbûyîn û şaristaniya Ewropaî bi giştî, helwestek neyinî nîşan daye û rexne kiriye û dibîne ku mirov ji nirxên wî dûr dixîne û wî dixê bin bandora teknolojiyê. Bi vê yekê, Nietzsche xerabiyên ku modernîtiya kapîtalîzmê li derdor û mirovahiyê çêkiriye, diyar dike. Ji ber vê jî dibêje: **“Bi navê modernîteyê, hemû tiştên ku we daqurtandiye, verşin”**. Ji ber vê jî balê dikişîne ser ziyarîna ku kapîtalîzmê digihîne sincê civakbûyînê. Di vê mijarê de, Nietzsche li nirx û sincên mirov xwedî derdikeve. Li gorî wî mirina xweda, tê wateya jiholêrakirina tevahiya şeweyên nirxên sincî û di heman demê de dibêje: **“Têgeha nirxê tekez tune ye”**. Her wiha dibêje: **“Nêzîkatiyên mirov ên baş û nebaş nirx dide diyarkirin”**.

Çima Nietzsche Xiristiyanî û metafîzîkê, rexne dike?

Ji ber ku li gorî wî metafîzîk, dûrî rastiyên me yên cîhanî ne. Di vê xalê de vedigere felsefe û sincên Zerdeşt(di pirtûka Nietzsche ya bi navê Zerdeşt wiha axiviye) û wan watedar, dibîne. Weke din jî li gorî Nietzsche, her tişt weke tevger û demê, çêbûyîn e; ji wê bêhtir tune ye.

Di vê bingehê de rêgeza Heraklîtos a ku dibêje: **“Tiştê ku tenê nayê guharîn, guharîn bi xwe ye”**, dipejirîne.

Her çî qas teoriya wî ya mirovê herî hilbijartî weke netewperestî hatibe destgirtin û bikaranîn jî, ew dibêje: **“Mirovê herî hilbijartî, armanca li ser rûyê erdê (xweza) ye”**.

Ji nimûneya mirovê herî hilbijartî re tiştê ku dixwaze bibêje, yekbûyîn e, ango yekbûyîna hest, pêhesîn, vîn û hiş e. Di vê wateyê de girîngiyê mezin dide hêza vîna mirov û civakê. Li ser vê dibêje: **“Dema ku civak hêza hizirîn û çalakiya xwe wenda bike, ew bobelta herî mezin e”**. Nietzsche jî wek Feuerbach û Marx dibêje:

“Sazûmanên metafizîkî wek biyanîbûyîna felsefeya mirovan xwe didin derve”.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Marx teoriya xwe ya marxîzmê li ser çi, ava kiriye.
2. Marx, filozofên beriya xwe çawa nirxandine? Çima?
3. Şaştiya Marx di derbarê felsefeyê de , çi bû û çima?
4. Nerîna Marx derbarê dîrokê de, bide diyarkirin.
5. Çima Nietzsche li hember modernît, ronakbûyîn û şaristaniya Ewropî, helwesteke neyinî, nîşan daye?

HIZIRÊN FELSEFÎ YÊN KU DI SEDSALA 19AN DE DERKETINE

1- Mengîwerî-ramanperestî (Idealizm):

Li gorî nerîn û nêzîkatiyên vê ramanê, hêmana herî girîng ya heyînê, raman (îdea, hizir) e. Ji vê dazanînê re mengîwerî tê gotin. Di vê wateyê de nerînen ku dibêjin: Ê ku di destpêkê de heyî, hizir e û her tişt ji aliyê hizir ve hatiye diyarkirin, nîşan dide. Mengîwerî, bingeha hemû tiştên ku hene, wekî raman dibîne. Tu tiştê ku ji ramana mirovî dûr û serbixwe be jî, napejirîne û rasteqîniya wê, nabîne.

Nûnerên mengîweriyê yên sereke **Platon, Arîstoteles, Farabî, Berkeley û Hegel in.**

Kokên felsefeya mengîweriyê, pir kûr û bingehîn e, lê weke dîtineke felsefeyê, xwe dispêre felsefeya Yewnaniyan a dema destpêkê. Di wê demê de, ji aliyê Platon ve tê pêşxistin. Di dîroka felsefeyê de mengîwerî bûye weke şaxeke bingehîn a hizira felsefeyê. Bi wateya giştî mengîwerî, ew nerîna ku dibêje: **Pêvajoyên fizîkî ji aliyê hêzên giyanî ve, tên diyarkirin.** Mengîwerî, nerîneke felsefî a cîhanê ye. Hemû hebûnên heyî bi hizir ve girê dide û bi daxistina hizir ve, dide diyarkirin. Dibêj: **Hemû rastiyên heyberî yên heyî encamên hizir in û wan wekî berhemên hizir, dibîne.**

Di mengîweriyê de, gelek rêbaz hene û yên sereke ev her du rêbaz in:

Mengîweriya sûbjektîf:

Têkiliyên di navbera kirde (kes) û bireser (cisim) de yê dizane û yê tê zanîn de. Kes(yê dizane)

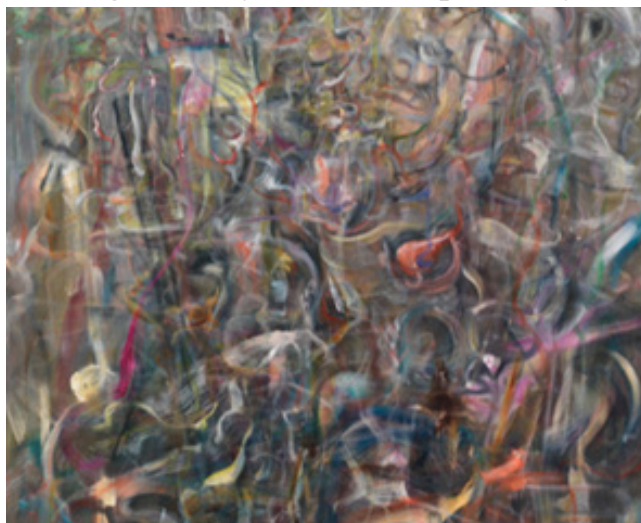
navend digire. Hebûnê, bi hizirên kes ve girê dide. **Her tişt bi min re heye, ez çî bim an jî ez çawa bibînim, rastî ew e.**

Mengîweriya objektîf:

Sedema hebûna her tiştî û mercên hebûnê bi spartina hizira metafizîk (paş xwezayê), dide xuyakirin. Mengîweriya heyberî (madî) jî, li cihê ku fizîk bi dawî dibe û dûrî fizîkê dibe, xwe dispêre rêgezê neberbiçav, bêhtirî vê, tişteki din tune ye. Di aliyê mengîwerî de weke rêbazeke bingehîn bikaranîna Metafizîkê ji wê tê.

2- Heyberperestî - Pêzewarî (Materializm):

Heyberperestî ango pêzewarî, ji nerîna ku di bingeha her tiştî de heyber dibîne re, tê gotin. Dibêje sedema her tiştên destpêkê heyber e û hemû nerînên xwe li ser vê bingehê, bi pêş dixê. Di nerîna heyberî de, gerdûn û hemû têgehên heyînê, xwe dispêrin heybera bingehîn. Li gorî vê nerînê, di bingeha her tiştî de heyber, heye. Eger heyber tune be, tu hebûn nikarin taybetiyên hebûnê, bidin nîşandan. Hemû hebûnên wekî zanist, hizir ku taybetiyên bûyîna heyber nadin nîşandan, weke berhemên heyberî dikarin, werin raberkirin.

Hebûnên bi wî awayî encax bi heyber ve dikarin hebin.

Di rastiya xwe de heyberperestî, weke pirsgirêkeke bingehîn di destpêka xwe de, heye.

Guftûgoyên ku di navbera dualîteya heyber û hizir, giyan û laş de çêdibûn, li hemberî wan weke tezeke dijber, bi pêş ketiye. Hemû nerînên felsefeyê yên ku dibêjin: **“Hizir her tişt e”** yan jî heyber û giyan bi hev re nikare were daxistin, du hebûnên dijberî hev in û bi wî awayî, dinirxînin. Ji şêwaza ku her tiştî bi hizir ve dide destpêkirin, **mengîwerî** tê gotin. Weke tezeke dijber heyberperestî jî, xwe dispêre ew nerîna ku dibêj:

“Çavkaniya her tiştî heyber e”.

Di vê wateyê de, heyberperestî nerîna ku dibêje bê heyber hizir nabe, her wiha bê laş jî giyan nabe. Felsefeya ku weke şêweyekî hizir derdikeve û bi pêş dikeve, di dîrokê de wekî mengîwerî û heyberperestî du rêbazên bingehîn bi hev re di nav pevçûnekê de, bi pêş ketine. Dîsa ev her du felsefe ango pêzewarî û mengîwerî xwe dispêrin felsefeya Yewnanê.

Di sedsala 19an de bi pêşketina zanistî re felsefeya heyberperestiyê girîngî qezenc kiriye û heta wê demê felsefeya sereke, mengîwerî bû.

Di sedsala 19an de Marx û Engels, ji pêşketinên ku di aliyê zanistan de çêbûne sûd wergirtine û felsefeya heyberperestî, bi pêş xistine.

Hemû pêvajoyên zanistî yên derbarê mirov de, bi rêya wan pêhesên ku li ser bingeha heyber pêş dikeve, çê dibin. Li derveyî cîhana heyberî, tu çêbûnên hizirî, tune ne. Zanîn, di encamên têkiliyên navbera mirov û heyberan de û pevbandorkirinê, çê dibe. Weke ku Marx gotiye: **“Diyalektîka pêşketinên mercên madî, diyalektîka pêşketinên hizirê mirovan jî, dide diyarkirin”.**

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Hizira mengîwerî, şirove bike.
2. Rêbazên mengîweriyê yên bingehîn çi ne? Şirove bike.
3. Heyberperestî tê çi wateyê? Binirxîne.
4. Nerîna xwe di heyberperestiyê de, nîşan bide.

Mijar

Di dîrokê de mengîwerî û heyberperestî, du rêbazên bingehîn û bi hev re di nav pevçûnekê de, bi pêş ketine. Li gorî vê nivîsê mijarekê binivîse û nerîna xwe jî, diyar bike.

POZÎTÎVÎZM Û DETERMÎNÎZM

3-Zanista Erênî (Pozîtîvîzm – Positivism)

Pozîtîvîzm, nerîna ku zanîne ji aliyê diyarde (phenomena) ve, digire dest, an jî derbarê bûyeran de encamên ku derdikevin, li ser wan encaman zanîna ku bi pêş dikeve, wek şeweyeke zanîne ku tenê rast dibîne, tê gotin. Zanîna zanistî, weke zanîneke rast, dide diyarkirin.

Hebûna şewazên zanîne yên mîna bîrkarî û vacê dipejirînin, lê dibêjin ew bê naverok in. **Taybetiyên pozîtîvîstan** ên herî binge-hîn, ew nerînen felsefeya kevneşopî derbas kirine û li dijî metafîzîk û olan, sazûmaniyeke nû, bi pêş xistine.

Pêşengtiya vê hizirê, Auguste Comte (**Agost Komt**) kiriye. Li gorî Comte, dîroka mirovahiyê di encama sê qonaxên pêşketina hişmendiyê de, çê bûye û her qonaxek ji ya pêşiya xwe pêşketîtir, bi pêş dikeve. Komt, vê wek **zagona sêrewşan**,` bi nav dike. Qonaxên zagona sêrewşan wiha ne:

Qonaxa yekem: Qonaxa teolojîk e; ew qonaxa olî ya ku şîrovevîyên di destpêka mirovahiyê de, hatine kirin, hemû diyardayan bi hêze-ke derveyî xwezayê ve, didin girêdan.

Qonaxa duyem:

Qonaxa metafizîk e; di vê qonaxê de metafizîk li ser diyardeyên xwerû dixebite û xwe dispêre hinek têgehên wekî: **giyan, bêmirin** û hwd. Her wiha Comte felsefeyê jî di nav vê beşê de, dinirxîne.

Qonaxa sêyem:

Di vê qonaxê de, hizira mirovî gihişt asteke jorîn û têgihişt ku zanîna misoger û bê guman tune ye, tenê hewil daye ku ku diyardeyan û têkiliyên di navbera wan de bi rêya çavdêriyê, nas bike û bêtî ku girîngiyê bide sedem û çawaniya tiştan, evan têkiliyan mîna zagonan digire dest.

Komt, vê pêvajoyê mîna mirovê ku ji zarokatiyê derbasî qonaxa gihiştinê dibe, dibîne. Li gorî Komt, pêwîst e zanist xwe bispêre têgehên. Comte dibêje: **“Metafizîk, tiştê ku neberbiçav e, ji ber ku di serê mirovan de hatiye afirandin. Ji ber vê sedemê jî li derveyî qadên me yên zanîne ne. Heyber jî di bingeha xwe deê, nayê zanîn”**.

4- Determînîzm (Tekezperestî – Determinism) :

Ev nerîna zanistî û felsefeyî dibêje, pergala gerdûnê di vîna mirovê serbixwe de ava dibe, rastiya heyberî jî li ser bingeha sedemî, dide xuyakirin. Li gorî vê nerînê, **destûrên xwezayê bi xwe hene**. Ew destûr heyberî ne û nayên guhartin. Ev lihevkerin û pergala ku di xwezayê de heye encamên wan **destûrên heyberî ne**, ji ber vê sedemên **wekhev** encamên **wekhev**, diafirîne.

Wateya wê ew e ku her bûyer an jî têgeh sedemek wan heye. Tu tiştên ku di xweza û civakê de bi pêş dikeve, bê sedem tune ne. Sedemên **wekhev**, bi cih û demê ve girêdayî ne, encamên **wekhev** jî nû ve, diafirîne. Di navbera sedem û encamê de girêdaneke mezin, heye. Tiştê ku li cihekî sedem e, li cihekî

din û di demeke din de dibe ku encam be, pir caran jî di rewşeke berovajî vê de, rû bi rû, dimînin. Rewşên di xwezayê de bi wan destûrên heyberî ve girêdayî pirî caran ku tên dubarekirin, ji aliyên mirovên destpêkê ve jî hatine dîtin û têgihîştin. Bi çavdêriya bûyerên xwezayî, bi hêsanî gihîştine wan encaman.

Mînak: Di encama şopandina mirov ji guhrtina rewşa avhewayê de, tê naskirin ku em ê her dem, zivistanên pir dijwar û bi baran, yan havînên germ û zuha, pêşwazî bikin.

Mirovên dema destpêkê jî, têkiliyên ku di xwezayê de çêdibûn dispartin sedem û encamê. Lê bi nêzîkatiyeke narvînperestî (fatalîzm) ev rewş girtine dest û heyberîbûna destûrên ku di xwezayê de, hene û ji vîna mirovan serbixwe ne, êdî pê hesiyane ku ew destûr ji xweda, çê dibin. Di encama wan pêhesînan de, vîn û hêza mirovan dikare wan sedem û encaman, biguherîne. Êdî bi vê pêhesînê re tev geriyane. Di navbera narvînperestî û pêwîstdîtîne de, pir cudahî hene.

Mînak: Mirovê ku nexweşiya xwe bispêre narvînperestiyê, wê her tiştî weke xwe bihêle û ji bo nexweşiya xwe tev nagere, lê ger li gorî pêwîstiyê nêz bibe, wê destwerdana nexweşiya xwe bike û ji bo ku encam an jî sedemê biguherîne wê biçe cem bijîşk. Mirov, destûrên xwezayî nikare biguherîne, tune bike û ji nû ve ava bike, lê dikare fêrî wan bibe û li hemberî wan bergiriyê, bike.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Taybetiyên pozîtîvîstan ên herî bingehîn, çi ne?
2. Li gorî Komt, qonaxên ku mirovahî têre derbas bûne, şirove bike.
3. Bandora determînîzmê li ser civakê, bide diyarkirin.

Mijar

Di **Determînîzmê** de, her bûyer an jî têgeh sedemek wan heye, mijarekê li ser Determînîzmê binivîse û nerîna xwe jî, diyar bike.

ROMANTÎZM Û NÎHÎLÎZM

5-Romantîzm (Romantisme):

Di dawîya sedsala 18an de dest pê kiriye. Rêbazêke hunerî ye, cih dide hest, coş û nîşaneyên zêde. Romantîzm, di destpêka sedsala 19an de, li hember Ronakbûyîna weke dijberiyekê bi pêş ketiye û di her welatekî de jî, xwe cuda cuda daye nîşandan.

Mînak: Di Îngiltereyê de bi giştî weke diyardeyekê (hemû tiştên ku bi rêya pêhesan tîna tîgîhiştin) estetîk, weke tevgereke hunerî, derketiye holê. Li Fransayê jî, bi bandora Rousseau, dijberî siberoja civakî weke hînkirinekê bi pêş ketiye. Piştî li Fransayê bandora vê tevgerê, di aliyê bedewnasîyê de, (estetîk) bi pêş dikeve. Li gorî vê; di hunerê de romantîzm, di xwezayê de li ser bingeha pêdiviyên diyar dibe. Bi şêweyê rasterast tîgîhiştina diyardeyên xwezayî bîngê digire û xwe mîna rêbazekê an jî helwestekê, dide diyarkirin.

Romantîzm, di hunerê de li dijî klasîzmê derdikeve. Ji ber vê sedemê, hemû teşe, rêzik û lihevkerîna wekî çêkerên sexte dibîne. Herwiha li pêşîya vegotin û wateya rastiya xwezayê tîgîhiştinê jî, weke astengiyekê dibîne. Tekez dike ku xurtbûna hest, dildarî û aşopê, jêdera rasteqîn ya ezmûnên estetîkê ye. Herwiha li ser hes-tên mirovî, weke tirs,êş û azaran rawestiyaye.

6- Nihilism (Nîhîlîzm- Tunebûnî):

Nîhîlîzm: Têgerek wêjeyî û hizirî ye û ji kevn de heye, lê di serdema nû de bêtir bi pêş ketiye.

Ew nerîna ku hemû perensîbên olî û sincî red dike û napejirîne. Bawer dike ku jiyan bê wate ye. Ji encama sedemên derûnî, bêtir ji yê hişî derdikeve.

Bi guman û bi awayekî reşbînî, nerîna mirov di hebûnê de tune dike û hebûnê bê armanc dibîne.

Ev helwesta felsefeyî, cîhanê tevayî û mirov jî di nav de, bê nirx û bê wate dibîne. Bi gotineke din, nîhîlîzm tevgera ku tu aliyan bingeh nagire û her tim xweser e.

Laland jî di ferhenga xwe ya felsefeyî de, Nîhîlîzmê wiha pênase dike: **“Tiştêk tekez û bêsinor tune ye û rastiya hebûna sinc û nirxan dide mandele û dipirse çi armanca wane?. Tu bersivê jî nabîne.**

Ev nerîn, cara yekem bi vê şeweyê di sedsala 19an de ji aliyê Nietzsche ve derketiye holê . Nerîna wî ya di nîhîlîzmê de, di van gotinan de diyar dibe **“mirina xweda” û “wendakirina nirxên bilind”** . Ev nerîn, bûye bûyera herî girîng a demên dawî û li ser Ewropayê jî weke siyekê dest pê kiriye. Li gorî Nietzsche, nîhîlîzm, wendakirina nirx û hiziran ji encameke neçariyê ye. Xwezayên xapînok derdixîne holê û me ber bi valahiyeke ku me berê hîç jiyana nekiriye ve diherikîne. Ev yek li gorî Nietzsche, ji bo dîrokê pir girîng e; wê mirov, yan ber bi lawirtiyê ve biçe, yan jî wê nîhîlîzmê têk bibe.

Hizirên Nietzsche, ji siberojê re û ronahîdanîne re, risteke mezin lîstîye. Ew bi xwe ne nîhîlîst e, lê balê dikşîne ser zirara modernîteya kapîtalîst. Piştî Nietzsche, nerînen derbarê nîhîlîzmê de, yekser wek nerîneke jiyana tê pêşxistin û berovajîkirin û nîhîlîzm wek ekolekê bi pêş dikeve.

Fîlozofên heta beriya dema Nietzsche, cîhan û dîrok watedar, bihişmendî û bidad pejirandine. Hebûn bi wate û armanc bûn û Pergaleke cîhanê ku ji aliyê xweda ve, hatibû danîn hebû. Lê bi Nietzsche re, pêhesîna hebûn û mirov hilweşiya. Felsefeya wî, cîhanê weke tevlihevî û gelemşeyekê - kaosê (chaos) dibîne. Nietzsche, ne nîhîlîzmî ye, lê nimûneya wî xwedayê Zerdeşt e û encax ew dikare nîhîlîzmê bide derbaskirin

Ronîkirin

Fatalism (narvînperstî –fatalîzm):

Narvînperestî: Rêbazeke felsefeyî ye, hemû bûyer û rûdanên cîhanê nivîsandî û tekez dibîne. Li gorî vê rêbazê, mirov nikare şerê qederê bike û divê vê yekê bipejirîne.

Utopia:

Tê wateya civaka aşopî û nemoneyî, ku têde hemû nirxên sincî, başî û kevneşopî bi cih dibin. Dûrî kêmasî û nankokiyên mirovan e û kêfxweşî û şadî têde peyda dibe.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Romantîkê pênase bike û di kîjan sedsalê de derketiye?
2. Romantîk li Ingiltere û Fransayê bi çi şêweyî derketiye?
3. Nîhîlîzmê pênase bike.
4. Nerînên Nietzsche yê li ser nîhîlîzmê şirove bike.

Lêkolîn

Bandora nîhîlîzmê li ser civakan, lêkolîn bike.

BEŞA PÊNCHEM

FELSEFEYA SEDSALA 20AN

- 1. FELSEFEYA SEDSALA 20AN.**
- 2. HIZIRÊN FELSEFEYÎ YÊN KU DI SEDSALA 20AN DE DERKETINE.**
- 3. FELSEFEYA MODERNÎTEYA DEMOKRATÎK.**
- 4. FELSEFEYA KUWANTOM (QUANTUM).**

WANE 1

FELSEFEYA SEDSALA 20AN

Di şaristaniya demokratîk de, felsefe û zanist weke rêbazên ravekirina rastiyê, risteke girîng bi cih tînin. Di pêkhatina vê de lêger û têkoşîna rastiyê rista bingehîn dilîze. Lê bi pêşketina kapîtalîzmê (Sermiyandarî) re zanist, felsefe û huner weke ku di serdema mîtolojîk û olî de bûyî, dixin bin xizmeta desthilatdariyê û bi sazûmana dewletê ve tînin girêdan. Di encamê de, xebatên felsefeyê û zanistê di çêkera civakê de, dibin sedema parçebûn û xerabûnê. Eger zanist û felsefe li dijî windabûna wateyê li ber xwe bidin, ji bo ravekirina wateyê bi kêr tînin û dibin xwedî hêz.

Lê di sedsala 20an de û bi pêşketina sazûmana Kapîtalîzmê re, windabûna wateyê gihîştîye asta xwe ya herî bilind.

Her ku zaniest û felsefe ketine bin xizmeta hêzên dewletê, bûne hêzên dogmatîk û tîkiliyên xwe yên bi rastiyê re, ji dest dane û bûne amûr û pergalek biyanîbûnê, bangeşeyên derewîn û xapandina civakê. Zanist û felsefeya ku di destpêka xwe de li dijî hişmendî û zagonên mîtolojî û dogmatîzma olî bûn, weke rêbazêke ravekirina rastiyê, bi pêş ketine. Di vê sedsalê de, êdî ne ji bo berjewendiyên civakê, ji bo berjewendiyên hêzên diravê (finansê) û hêzên dagirker, rista xwe ya destpêkê û bingehîn ji bîr kirine. Weke mîtolojiya kevn, veguherîne û bûne dogmatîk û ketine pêvajoyeke windakirina tîkiliyê û girêdanên xwe yên bi rastiyê re.

Qada zanist û felsefeyê, ya ku bûye cangoriya pêşketina kapîtalîzmê, di vê sedsalê de bûye sedema windahiyên metirsîdar ên nirxên mirovahî û civakbûyî. Ola vê serdemê jî pozîtîvîzm e. Felsefe û zanist, ji naveroka xwe ya civakî hatine dûrxistin û çarçoveya wan hatiye tengkirin. Her wiha weke teoriyên ziman û felsefeya wê hatine destgirtin.

Tevî van hemûyan jî di asteke diyar de, hinek pêşketin jî hatine jiyankirin. Di qorziyên veşartî yên bîra civakî de, bi taybet di qada xebatên zanistî de, bi pêşketina fizîka atomê, her ku çûye, felsefeya kûantûmê, herî dawî jî weke senteza hemû nirxên mirovahî, zanist û ekolên felsefeyê wek felsefeya Modernîteya demokratîk bi pêş ketine.

Fîlozofên vê serdemê:

Ludwing wittgenstein (Ludwîng Fîtginiştayin 1889 –1951) :

Ramanwerê navdar ê felsefeya zimên e. Hemû pirsgirêkên felsefeyê, wekî pirsgirêkên ziman dîtiye. Armanca wî ew bû ku zimanekî vacî ava bike û bi vî zimanî hemû tiştî bi awayekî misoger (tekez) vebêje. Du pirtûk nivîsandine. Di pirtûka xwe ya yekemîn de, aniye ziman ku wî hemû pirsgirêkên felsefeyê çare kirine, piştî jî têbînîyên xwe yên felsefeyê weşandine.

Li gorî baweriya **Fîtginiştayin**, »ziman wêneya cîhanê ye. Çawa ku heyîn ji atoman pêk tên, ziman jî wisa ji hevokan pêk tê û hemû pêkhatinên li cîhanê, dikarin bi ziman yeko yeko werin xêzkirin. Piştî vê ramana xwe sererast dike û dibêje: **ziman ne wekî wêneyekî, lê wekî alavekê ye.**

Bi rêya fêrkirina rast a bikaranîna ziman û derxistina çewtiyên wî, wê pirsgirêk çareser bibin. Herwiha divê mirov di çarçoveya ziman ya xwezayî de, lêkolînan bike.

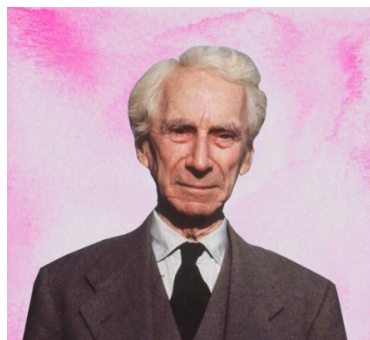
Bi qasî ku gotin û hevok watedarbin, ewqasî jî girîngiya wan heye. Karê felsefeyê ew e ku ramanan, bi awayekî vacî ronî bike. Felsefe ne dazanîneke, lê çalakiyeke û divê dev ji pêşkêşkirina teoriyên hişk jî berde, ji ber ku ev yek ji bilî tevilhevîkirina mejiyên mirovan, bi kêrî tu tiştî nayê. Her wiha babetên metafizîk jî, nikarin werin zanîn û divê felsefe, dev ji van jî berde.

Di dawiyê de gotiye : **“Tiştên ku em nikaribin li ser wan bipeyivin, divê em wan ji bêdengîyê re bihêlin”.**

Bertrand Russell (Biritrand Rasil 1872 – 1970):

Biritrand Rasil, civaknas, bîrkarînas û vacnasekî Ingilîz e. Ji hêla vacî ve, xwe nêzîkî pirsên felsefî kiriye. Dilêriya(wêrekiya) Pozîtîvîzma Vacî parastiye û li hember yên ku ezmûnkirin parastine derketiye û gotiye divê vac jî hebe.

Li gorî bîr û baweriya wî **“felsefe ne zanist e, rûbirûkirin e”**. Li ser felsefeyê jî wiha dibêje: **“Felsefeyê zêde lezandiye û çavên xwe berdaye cihên bilind û xwe bi quretiyê ve girê daye, lewma bi ser neketiye. Hedar û dilnizmî weke ku di zanistên din de jî serkeftin aniye, wê di vir de jî serkeftinê bîne”**.

Der heqê zanaiyê de, Rasail agnostîk (nezanîparêzî) e. Li gorî baweriya wî rasteqînî, ew zanaiya tiştên ku têne zanîn e. Zanaiya mirovan yên der heqê tiştan de jî, zanaiyeke dibetî (gen-gaz) ye. Zanaiya tiştên ku mirov nikaribe çavdêriya wan bike, ew ne zanayî ye. Ew bawerî ye û dibe ku em baweriya xwe, pê bînin.

Pozîtîvîzma Vacî çi ye?

Di vê tevgerê de (an jî dilêrî de) ramana bingehîn, ziman e û wiha tê bawerkirin ku mijara yekem ya felsefeyê, ziman e. Di pozîtîvîzma Vacî de tê parastin ku, felsefe bi xwe tu zanîn neafirandiye û filozofên ku di dîroka felsefeyê de xwedî berhemên felsefî ne, bi pirsgirêkên ku ji aliyê ziman ve hatine afirandin re mijûl bûne.

Her wiha bi dahûrandina avahiya zimanî re, wê felsefe bigihêje mijar û karê xwe yê resen. Karê felsefeyê yê resen jî ew e ku wan pirsgirêkên qelîp ên ku ji bikaranîna ziman a ku ji deryê qada rojane dertên, çare bike.

Jean-Paul Sartre (Jan Pol Sarter 1905-1980):

Sarter , ramanwerekî fransî ye kovar, roman, kurteçîrok, ezmûnkirin û şano nivîsandine. Li gorî bîr û bawerîya wî, bawerîya olî, li pêşîya azadiyê, dibe asteng. Sarter, hebûnpereste (egzîstansiyalîst), bi nerîna wî dûrivê mirov ji derûna wî girîngtîre û ew dikare derûna xwe destnîşan bike.

Mirov neçare, ku azad be. Ji bo vê yekê jî, divê têbikoşe. Lê mirov nikare bibêje ku Sarter yê yekemîn e ku ev raman aniye ziman, Ango, mirov nikare bibêje ku wî felsefeyê xweser afirandiye, lê di aliyê wêjeyî de, pir navdar bû.

Felsefeya Sarter ya Sincî:

Li gorî baweriya Sarter, tiştêkî ku em jêre bibêjin ‘**xwezaya mirov**’ tune ye û mirov bi dest û keda xwe, xwe ava û destnîşan dike. Kêzik û çûk, çawa bûne heyîn, wisa jî dijîn û nikarin vê yekê biguherînin. Lê mirov li xwezayê hatine avêtin û derûna xwe, bi destên xwe (bi ked, bi zanyarî û hwd.) pêş dixin. Ji ber vê yekê jî divê tevgerên wan neyên astengkirin û mirov azad tev bigerin.

Di sedsala 20an de, gelek felsefevanên din jî derketin. Weke: Edith Stein, Hannah Arendt, Simone de Beauvoir, Albert Camus, Michel Foucault...hwd

Ronîkirin

Rasil dibêje: Tirsê ji evînê, tirsê ji jiyanê ye û yê ku ji jiyanê ditirsin, ji niha ve, ew sê caran mirî ne.

Bidestnexistina hindêk xwestekên me, parçeyek ji bextewariya me ye.

Dema ku di der heqê babetekê de hemû pispor li hev bikin, dibe ku ev lihevkirina wan çewtêgihiştina wan be.

Sarter jî wiha gotiye: Di nav xerabiyan de, xerabiya herî mezin, neguherandina kêmasiyên me ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Li ser naveroka felsefeya sedsala 20an bixebite.
2. Fîtxiniştayin Hemû pirsgirêkên felsefeyê, wekî pirgirêkên ziman dîtiye. Binirxîne.
3. Nerîna Rasil di derbarê felsefeyê de, bid diyarkirin.
4. Felsefeya pozîtîvîzma vacî, şirove bike.
5. Felsefeya Sarter ya di derbarê sinc de, şirove bike.

WANE 2

HIZIRÊN FELSEFEYÎ YÊN KU DI SEDSALA 20 AN DE DERKETINE

1-Berjewendparêzî – Sûdperestî (Pragmatism)

Rêgehek felsefeyî, siyasî ye, li Amerîkayê bi pêş ketiye. Damezrînerên wê John Dewey û William James in Têgihîştineke kapîtalîstî ya berjewendîperestî ye, tê wateya sûdgerî û çalakiya berjewendîparêziyê û wan ji zanîn û ramanê bilindtir dibîne. **Heger tiştek bi sûd be başe; heger ne bi sûd nebaşe**, pîvana pragmatizmê ev rêgeze. Ev rêgeh tu girîngiyê nade nirx û sinc û wan paşguh dike, di navenda vê têgihîştinê de berjewendiya kes di ser a civak û hawîrdorê re ye, bi vî awayî bikaranîna piratîkî û ezmûnkirinê, rêya gihandina zanînê ye, li dijî hizirên tewrî disekine û dibîne ku gava hizir piratîkî bikar neyê û nekeve bin xizmeta jiyana mirov ya piratîkî, ew bê wate ye, herwiha hizirê kevin û neguhêr napejirîne û dibêje her demek hizirên wê yên cuda hene.

J. Dewey. Ji bo zanistê jî, bi vî rengî dihizire: **Heger lêger û lêkolînên zanistî sûdê bidin, wê werin pejirandin, lê gava sûdê nedin wê gavê tu pêwîstî bi wan nîn e**. Ev nerîn weke têgihîştina sermayedariya cîhanî tê nirxandin.

Pragmatisma siyasî:

Pragmatism, ew rêgeheke siyasî ye, ji kevn de û heta roja me ya îro jî berdewam dike. Bi demê re û hêdî hêdî ji wateya xwe ya felsefeyî derket û di aliyê siyasî û keysebaziyê de hat bikaranîn.

Li gorî pragmatîsma siyasî, divê di karê siyasî de, sinc ne serdest be, berovajî vê yekê divê di bin xizmeta berjewendîya dewletan de be, ji ber vê yekê jî em dikarin bibêjin ku pragmatîsîm dibe jêdera siyaseta heyî ku di navbera hemû dewletan de pêk tê. Her dewlet dixwaze armanc û berjewndiyên xwe bi hemû awayan pêk bîne. Dewleta Tirkiyê jî nemoneya vê yekê ye, tevî faşîzmê wê û xerabiyên ku dike, piraniya dewletan, ji bo ku berjewndiyên xwe biparêzin, piştgiriya wê dikin

Bi despêkirina şerê cîhanê yê yekem re, felsefeya pragmatîsîm, xetereyeke mezin di aliyê mêtîngerî, olîgarşî û faşîzmê de bi xwe re anî, herwiha ev felsefe bû sedema talankirina xweza û qirkirina nifşê mirovahiyê.

Pragmatîzmê ku weke nexweşiyeyeke emperyalîzmê ya ku di sedsala 20'an de belav bûye, ji ekoleke felsefeyê bêhtir wek çandekê tê jiyankirin, parastin û birêvebirin. Tu nirxên giştî û gerdûnî nas nake, diçewisîne û bin pê dike. Ew li dijî nirxê hevkar û gerdûnî ye, ji ber vê divê li dijî pragmatîzmê nirxên hevpar û hevkarî yên ku dibin karekî mirovparêziyê, bêne pêşxistin.

2- Diyardenasî (phénoménologie):

Ev têgîn, ji aliyê Edmond Hosril (Edmund Husserl) ve hatiye avakirin. Li gorî hizrîna wî zanîn, têkiliya di navbera bireser û kirde de ye. Tê ragihandin ku bireser tune be, kirde jî çê nabe. Bireser; heyînên ku cihekî dadigirin, girseyeke wan heye. Lê kirde; girseyeke wî tune ye. Di vê mijarê de xala girîng ew e ku **bireser jî bê kirde nayê nirxandin. Ji ber ku bê zanîn têgihîştin çê nabin.** Başdîtin û başnasîn, têgihîştineke sererast tîne.

Ji ber vê kêmasiyê, mirov di jiyana rojane de dikeve pêşderaziyê. Pêşderazî (pêşbawerî); xapandineke têgihîştinê ye. Ji zanîneke kêma û nenasîneke netemam tê. Ji vê pêvajoyê re, **pêvajoya zanînê** tê gotin. Di fenomenolojîyê de tê gotin ku, zanîn ji mirovan heta digihê mirovan tê guhartin. Zanîneke misoger tune ye. Lê di aliyê nirxandin û şîrovekirinê de, weke felsefeyêke biçûk tê dîtin. Ji vê re jî **Bireserbûyîn (objektîvîzm)** tê gotin.

Bi kurtî û cewherî, mirov dikare vê tevgera felsefeyî (ekol) wiha bide nasandin: Em gerdûn û xwezayê tenê bi pêhesînên xwe nikarin binasin. Di heman demê de, mirov zindiyekî hestiyar e, bi hest û pêhesînên xwe, xwe tev li pêvejoya zanînstendinê dike. Mirov çî qas heyberî be, ew qas jî giyanî ye.

3-Hebûnparêzî (Existentialism):

Hebûnparêzî, bi giranî hizirîneke sedsala 20an e. Li ser wate-dayina jiyane radiweste. Ew têgihîştineke bi rewşa civakê ve girêdayî ye. Rewşa aborî, civakî û ya giyanî dinirxîne.

Ev hizirîn, li şûna ku li cewherê hebûnan bigere û bizanibe, li cewherê mirov digere û xwenasîna wî bi tixûb dike. Herwiha vê nasîna wî dike navenda tevahiya ragihandinên xwe. **Jean Paul Sartre**, nûnerê vê têgihîştinê ye û dibêje: «**Her tiştê hebûn û cewherê wî heye**». Li gorî wî jî cewher ya bingeh e û yê ku hebûnan dike hebûn ew cewher bi xwe ye. Di tiştan û tevahî heyînan de, cewher berî hebûnê tê. Lê di mirov de, hebûn destpêkê çê dibe, piştî jî cewher tê.

Hin hizir û perensîbên girîng yên felsefeya hebûnparêziyê:

1. Bi baldarî li ser hestên mirov weke bêhêvîtî, tirs, xem.. hwd, dihizire.
2. Azadî, Hebûna mirov bi xwe ye û bêyî wê mirovbûn tune ye.
3. Azadiya bêsinor, ji bo avakirina kesayetêke têgihîştî ye.
4. Mirov bi hiş, hest, giyan û laşê xwe, zindiyekî tekûzbûyî ye.
5. Derketina li hember kevneşopiyên ku azadiya mirov kelepçe dike.
6. Berovajî nerînên felsefeyî yên ku berê li ser zanîn û vacê radiwestiyan e, hebûnparêz li ser pirsgirêkên hebûna mirovî weke mirin, jiyana, berpirsariyê û azadiyê radiweste.

4- Felsefeya Analîtîk (Analytical Philosophy):

Ev têgihîn weke zanista erênî ya nû, yan jî weke pozîtîvîzma vacgerî jî tê zanîn. Mijara sereke ya vê tîgihînê, felsefeya ziman e. Li gorî vê nêzîkbûnê, pêwîst e felsefe li ser mijarên weke hebûn, nirx, xweda, yên ku ezmûnkirina wan negengaz e, hizir û teorî pêş nexe. Erka felsefeyê; dahûrandina têgihînên ziman e.

Wittgenstein, di vê derbarê de wiha dihizire; «ziman tiştêkî bi vî awayî ye, ku her tiştê li derdora mirov pêk tîne û hemû kar û xebata me di nav xwe de dihewîne, ji

ber vê yekê, hemû xebat û pirsên felsefeyê di bingeha xwe de, pirsgirêkên ziman in».

Li gorî felsefeya **analîtîk** ya ku bi taybet piştî şerê cîhanê yê yekem li Dewletên Yekbûyî yên Amerîka û welatên Iskandînavê belav bûye, mijara bingehîn a felsefeyê dahûrandina ziman û têgînên di ziman de ye. Bi vê rêbazê, çarekirina pirsên felsefeya kevn ên ku mejiyê mirov tevlihev dike, gengaz e.

Felsefeya dahûrandinî, di navbera salên 1945 û 1960î de bi pêş ketiye. Pozîtîvîzma vacgerî, ji aliyê **Bertrand Rasil û G.E More** ve bi hizrên rasteqîn, ji salên 1900î û pê ve hatine bipêşxistin. Armanca felsefeya analîtîk, li ser bingeha hizirên Rasil û vacgerên pozîtîvîst, bikaranîna vacê û avakirina zimanekî bêkêmasî ava bûye. Lê ji vê armanca xwe dûr ketiye û berê xwe daye zimanê ku rojane tê bikaranîn. Li gorî vê, ziman çavkaniya vacê ye, ji xwe ew temam û bêkêmasî ye. Karê felsefeyê, dahûrandin û çarekirina pirsgirêkên xapînok ên ji ber bikaranîna zimanê ku ji derveyî karên rojane ye. Li gorî gotina felsefeya analîtîk, her peyv û her hevok li gorî cihê ku tê de tê bikaranîn xwedî wateyeke cuda ye. Gotina “**pênc sêvên sor**” dema ku di refeke dibistanê de, di waneya bîrkariyê de bê bikaranîn, çar karanîn tên bîra xwendevanan, lê eger ev gotin di bazarekê de, bê bikaranîn, rasterast karê kirîn û firotinê tê bîra mirovan.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çi pîvana pragmatizmê ye? Nerîna xwe jî diyar bike.
2. Pragmatisma siyasî şirove bike.
3. Naveroka felsefeya diyardenasiyê çi ye?
4. perensîbên felsefeya hebûnparêziyê çi ne?
5. Armanca felsefeya analîtîk çi ye?

Mijar

Pragmatism,ji kevn de û heta roja me ya îro jî berdewam dike, bi demê re û hêdî hêdî ji wateya xwe ya felsefeyî derket û di aliyê siyasî û keysebaziyê de hat bikaranîn.

Bi mijarekê van gotinan binirxîne û bi mînakên jî dewlemend bike û nerîna xwe bîn ziman.

Wane 3

FELSEFEYA MODERNÎTEYA DEMOKRATÎK

Ji bo avakirina jiyaneke hevbeş ji hemû gel, çand û baweriyên re, felsefeya modernîteya demoqrat, li şûna netweperestiyê cih digire û ji pirsgirêkên civakî re dibe derman û çareyan ji wan re datîne. Li ser bingeha nirxên sincî û komînal, civakê ji nû ava dike û li hember desthilatdariya ku li ser gelan tê kirin derdikeve û binpê dike. Di felsefeya modernîteya demokratîk de tevgera kuwantomîk û şêweyê nerîna wê jî, bi kar tê.

Cewhera felsefeya Modernîteya Demokratîk:

Tê wateya gihiştina rastiya gerdûn, xweza û civakê ku bi perensîpeke hevsengiya herî guncaw tev digere, ango xwegihandina rastiya jiyane ye û xwe li ser bingehe zanyarî zanistî ava dike.

Li gorî çavdêriya zanyaran ji tevgera Kuwarkê (**parçeyên herî biçûk di heyber de û ji atomê jî biçûktir**) ya ku di valahiya atomê de, tev digere, diyar kirin ku tevgera wê ne girêdayî zagoneke neguhêre, lê her dem bi guhertine û ne pêwîste her dem bi pêş de biçê, dibe vegere paş yan çep yan jî rast û ew xwe bi xwe, xwe bi rêxistin dike. Felsefeya Modernîteya demoqrat jî dibîne ku gerdûn ji hêla aqilekî taybet ve tê birêvebirin û heta roja îro jî zanist negihaye taybetî û zagonên vî aqilî.

Navê aqilê gerdîne lêkiriye û dibîne ku gerdûn li gorî vî aqilî tev digere.

Li ser vê bingehê jî felsefeya Modernîteya demoqrat, pêşketina civakê li gorî tevgera Kuwarkê dibîne ku civak xwe bi xwe, xwe bi rêve dibe

Di vê felsefeyê de, nêzîkatiya gerdûneke zindî heye. Ev gerdûn di asteke herî bilind de, xwedî hêzeke şiyani (potansiyel) a pêhesîne ye. Di gerdûnê de dualîteyên wek, zindî û nezindî, hebûn û valahî û... hwd, hene. Eger aliyekî van dualîteyan nebe ya din jî nabe, nikare hebûna xwe bide domandin.

Felsefeya Modernîteya demoqrat, girîngiyê dide sinc û metafizîkê û mirov di asta herî bilind de dibîne û têkiliyên ku wî paşve dihêlin napejirîne, ji ber vê yekê şoreşa kesayetî, pîvan û taybetiyên kesayetî jî bi pêş dixê. Lewra dema mirov nixê arîşen girîng bibîne divê li gorî vê nêzîkî mirov û civakê jî bibe. Di vê derbarê de, Ocelan wiha dibêje: «**Mirov gerdûneke biçûke**». Herwiha Jinê weke heyîneke fizîkî nagire dest û dibîne ku ne kêmasî ye ku mirov jin be, lê belê jin dibe rûmeteke mezin, cihê rêzgirtin û serbilindayê û jêdera dan û hezîrinê ye. Dîrokê jî bi rêya çandê , bi roja me ya îro ve girêdide, ji ber ku her nîşekî mirov li ser nîşê beriya xwe mezin dibe, lewma dîrok ji hev nayê birîn. Di vê derbarê de Ocelan dîrokê wiha dinirxîne: «**Em di dîrokê de, dîrok jî di roja me de veşartî ye**».

Têgînên weke desteserkirin, zor û deshilatdarî jî, di vê felsefeyê de tu car nayên pejirandin, lê dijberî vê yekê afirandin, xebitîn, parvekirina nixan...hwd, hey.

Civak jî di vê felsefeyê wiha tê nirxandin:

1. Xwezaya civakbûyînê nerm e.
2. Li gorî têgihîna diyalektîkê, felsefeya modernîteya demokratîk dualîteyên ku hene, sentezan pêk tînin û hev du tune nakin.
3. Li ser azadî û hevsengiya zayendan, xwe dide rûniştandin û têkoşînê bingeh digire.
4. Civakbûyînê weke çêkerên jêr û jor ji hev qut nake. Aboriyê ne wekî bingeha her tiştî dinirxîne û bi qasî aboriyê girîngiyê dide hizir û nirxên arîşen jî.
5. Sîstemên civakbûyînê ne li gorî pêşdîtinên determînîst in, lê li gorî taybetiyên navbera tevliheviyê (chaos)pêş dikevin.
6. Pêwîst e civak li ser bingehên civaka polîtîk û sincî bîn avakirin.

xweza di felsefeya modernîteya demokratîk de:

Felsefeya modernîteya demokratîk, xwezayê wek hebûneke zindî dide nasîn û wê weke dayîka mirovahiyê pîroz dibîne û nerîna ku dibêje: **Xweza û gerdûn ne zindîne.** napejirîne. Zindîbûn û şênatiyan di asta pîrozbûnê de digire dest û rêzdarîyê raberî wan dike. Li hemberî xwezayê, gelekî hişyar e û tu carî, ziyandayina lawir, giha û derdorê rast nabîne.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Cewhera felsefeya modernîteya demokratîk li gorî têgihiştina xwe şirove bike.
2. Nerîna felsefeya modernîteya demokratîk di gerdûnê de çi ye?
3. Civak li gorî vê felsefeyê çawa tê nirxandin?
4. Girîngiya xwezayê di vê felsefeyê de çi ye?

Lêkolîn

Girîngiya felsefeya **modernîteya demokratîk** ji bo rojavayê kurdistanê çi ye? Bi hevalên xwe re lêkolîn bike.

Ocelan dibêje: **Mirov gerdûneke biçûke. Lêkolîn bike.**

WANE 4

FELSEFEYA KUWANTOM (QUANTUM)

Kuwantom, gotineke latînî ye, tê wateya parçeyên enerjîya elketronê. Beşeke fîzîkê ye û weke parçeyên bin atomê û fîzîka pêlan tê danasîn.

Di sedsala 20an de bi pêş ketiye û weke teoriyekê, her diçe berfirehtir dibe. Encama pêşketinên wê bû sedem ku hizirên derbarê fîzîka kevin a kîlasîk, ango danasîna wê ya heyberî û nerîna wê di gerdûnê de, herwiha nêzîkatîyên wê yên felsefeyî, bên guhartin. Di hemû qadên gerdûnî, jiyana mirovan û felsefeyê de jî, sazûmankirin û nerîneke nû bi xwe re afirand. Bi kuantûmê re, nerîna li gerdûnê jî hat guhartin.

Felsefeya Kuwantomê bi taybetîyên xwe yên xwezayî, roleke girîng di veguhertina cîhana me ya hizirî de dilîze û asoyên hizir azad dike. Rastîyê di Hizira civaka xwezayî de dibîne û civaka dewletparêziyê ne durist û dûrî zanistê dibîne. Herwiha ji bo çarekirina pîrsgirêkên civakî yên ku di roja me ya îro de giran bûne jî, rê ji sîstemeke nû re vedike.

Nerîna Kuwantom di gerdûnê de, çi ye?

Di dîroka mirovahiyê de û heta niha, sê nerînen bingehîn derbarê gerdûnê de, hatine bipêşxistin. Yek ji wan dibêje ku cîhan navenda gerdûnê ye û ya din jî bi derketina Kopernîk re bi pêş ket û dibêje rok navende, lê di encama pêşketinên kuantûmê de, di gerdûnê de tu navend tune ye, her tişt ji xwe re navende û her tiştêk li gorî xwe cihekî digire. **Mînak:Ku destê mirov birîndar be, destê wî dêşe, ne dil yan jî serê wî dêşe û bi vê yekê destê wî dibe navenda êşê. Lê gava ku serê wî bêşe, serî dibe navenda êşê..hwd.** Bi vî awayî Gerdûn û xweza di nav yekîtiyeke **diyalektîk û ekolojîk** de hebûna xwe didomînin.

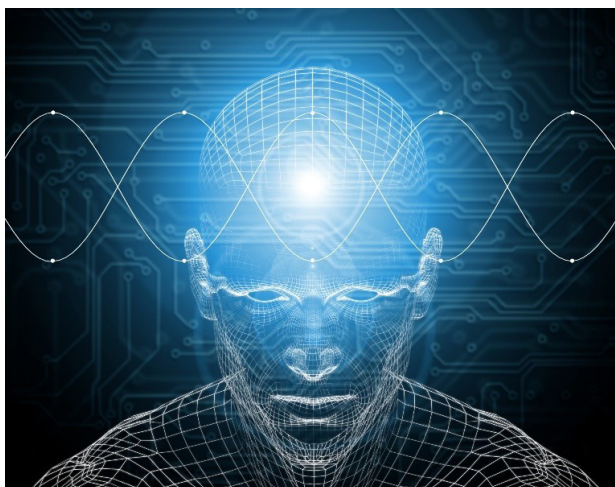
Hin rêgezên felsefeya Kuwantomê:

- 1. Hevbandorkirin:** Li gorî vê felsefeyê, her tişt, hemû çêkerên xwezayî û gerdûnî, hev bandor dikin, ji hev bandor dibin û ji hev cuda nayên lêkolînkirin. **Mînak:**Mêşa hingiv ji bo ku karibe hingiv çê bike û jiyana xwe berdewam bike, toza kulîlkê (poleman) ji gul û çîçekan kom dike. Dema ku van poleman kom dike tu ziyane nade gulan, lê berovajî wê, sûdê dide û herdu jî bi hev re hebûna xwe didomînin.
- 2. Nedyarbûn -Dibetî (ihtîmalî):**Li dijî nerînên zanistî yê kevin ku dibêjin ji sedî sed,her tişt tê zanîn derdikeve. Lewra li hember determînîstê derdikeve. **Mînak:**Dema ku Agir bi zeviyana dikeve, gelek dibetî derdikevin holê(dibe ku agir xwezayî be, dibe ku ji destên mirov be...hwd.
- 3. Zindîbûn:** Her tiştî di gerdûnê de zindî dibîne, ku ew hevkişandina di navbera tiştan de, dibe nîşaneyê zindîbûnê. **Mînak:**Hevkişandina di navbera atomên di kevîr de, zindîbûnê dide diyarkirin.
- 4. Dualîtî:** Her tişt di gerdûn, xweza û civakê de, xwe dispêrin dualîtîyê û bi vê dualîtîyê, xwe pêş dixin, hev tune nakin û hevsengiyekê çê dikin. **Mînak:** Şev û roj, havîn û zivistan, sar û germ ku tune bin, wê jîyan jî tune be.

Têkiliya Felsefeya Kûantûmê û Diyalektîka Materyalîst:

Felsefeya kuwantomê, **diyalektîk û materyalîzmê** red nake, herwiha **nakokî û dualîteyê** dipejirîne, lê nakokiyên weke ên bingehîn û nebingehîn ji hev cuda û dabeş nake. Felsefeya Kuwantomê tiştan an jî dualîteyan, ji hev cuda nake û ev necudabûn û dualîtî hevtemamkirinekê çê dike û bi xwe re guhertin û pêşketinê derdixe. **Mînak: Di civakên demoqrat de, cudabûna netewan, nabe nakok û dijîtî, lê bi vê cudabûnê, hevtemamkirin, hevsengî û pêşketin çê dibe.**

Di kuwantomê de, heyber di ser her tiştî re nayê girtin, lê materyalîzm wiha nêz dibe. Dîsa berovajî kuantûmê, diyalektîka materyalîst jî, xwedî nerînek determinîst e. Felsefeya Kuwantomê, nerîna zan-yar û ramyaran di atom û pêkhatayên wê de, guhert û nerînek nû li ser mirov û cîhanê da pêş. Herwiha bandora xwe di aliyê zanyar û felsefeyê de, lîst. Ji bo ku em vê felsefeyê baş nas bikin û tê bigihêjin, pêwîstiya me bi zanîneke berfirehtir li ser çawaniya wê heye. Bi vê yekê zanîna me û teoriya zanîne jî bi pêş dikeve û xwe nû dike.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Rêgezên felsefeya Kuwantomê çi ne ?
2. Danasîna Kuwantomê ji gerdûnê re, şirove bike.
3. Bi nerîna te çi bandora dualîtiyê li ser xweza û civakê heye ?
4. Li gorî têgihiştina xwe nerîna xwe di felsefeya Kuwantomê de bid diyarkirin.

Belavkirina waneyan li ser sala xwendinê

Heftî Meh	Heftiya yekem	Heftiya duyem	Heftiya sêyem	Heftiya çarem
Rezber			Felsefeya serdema navîn	Felsefeya serdema navîn
Cotmeh	Felsefeya dibîstanan (skolaştîkî)	Felsefeya îslamê ya serdema navîn	Fîlozofên îslamê yên di serdema navîn de	Felsefeya razdarî (tesewîfî)
Mijdar	Felsefeya serdema vejînê (renaissance)	Nûnerên felsefeya ronesansê (1)	Nûnerên felsefeya ronesansê (2)	Felsefeya ronakbûyînê
Berfanbar	Pêşengên felsefeya ronakbûyînê yên sedsala 17an (1)	Pêşengên felsefeya ronakbûyînê yên sedsala 17an (2)	Pêşengên felsefeya ronakbûyînê yên sedsala 18an (1)	Pêşengên felsefeya ronakbûyînê yên sedsala 18an (2)
Rêbendan	Lêveger	Lêveger	Bêhinvedan	Bêhinvedan
Reşmeh	Felsefeya sedsala 19an	Felsefeya sedsala 19an	karl marx (Karil markis 1818-1883) û marxîzm	Hizirên felsefî yên ku di sedsala 19an de derketine
Avdar	Pozîtîvîzm û determinîzm	Romantîzm û nihîlîzm	felsefeya sedsala 20an	felsefeya sedsala 20an
Cotan	Hizirên felsefeyî yên ku di sedsala 20an de derketine	Hizirên felsefeyî yên ku di sedsala 20an de derketine	Felsefeya modernîteya demokratîk	Felsefeya kuwan-tom (Quantum)
Gulan	Lêveger	Lêveger		

